

En utsortering

pågår i det svenska arbetslivet. Arbetslivsjournalisten Ulla Lundström samtalar om ohälsa och diskriminering med professor Staffan Marklund. Ett avsnitt ur von Otter C (2003) Ute och inne i svenskt arbetsliv återges.

Förord

En utsortering pågår i det svenska arbetslivet

Svenska ESF-rådet öppnar en ny ansökningsomgång för Gemenskapsinitiativet Equal i mars 2004. Sista ansökningsdag är 30 juni 2004.

Equal-programmet söker nya idéer om ett öppnare arbetsliv. Målet är ett arbetsliv utan diskriminering och utestängning och som är präglad av jämlikhet och mångfald. Ett sådant arbetsliv tar till vara alla människors kompetens och utvecklingsmöjligheter oavsett kön, ålder, etnisk tillhörighet, funktionshinder eller sexuell läggning.

I 2004 års Equal-utlysning eftersträvas särskilt ansökningar som uppmärksammar följande områden:

- Alternativa och kompletterande vägar för att påverka strukturer som hindrar övergången från skola till arbetsliv
- Arbetsmarknadens och arbetslivets förmåga att låta äldre ha möjlighet att arbeta kvar så länge de önskar samt möjligheter att komma tillbaka till arbetslivet
- Modeller och arbetsmetoder för påverkan av strukturer och attityder som utestänger och diskriminerar och kan leda till ohälsa
- Bättre tillvaratagande av etablerade metoder och utvecklande av nya för att få genomslag för erfarenheter om hur könssegregeringen på arbetsmarknaden kan minska
- En sammanhållen process för integration och återvändande för asylsökande, effektivare samarbete mellan myndigheter och frivilligorganisationer och ökad kunskap om asylsökandes situation, könsperspektiv.

För att inspirera till ansökningar har vi bett några arbetslivsjournalister samtala med forskare och andra ämneskunniga inom några av områdena. Ulla Lundström har träffat professor Staffan Marklund, Arbetslivsinstitutet. I samtalet ger han uttryck för att en begynnande och ökande arbetskraftsbrist kommer att ge medvind till att fler kommer in i sysselsättning. Den optimismen fick Ulla Lundström att komplettera intervjun med ett kort samtal med en annan forskare på Arbetslivsinstitutet, Bo Hagström i Malmö. Staffan Marklunds fundering om behovet av mer forskning kring diskriminering och ohälsa kombinerat med om man är invandrare, funktionshindrad eller kvinna ledde till att ett kort samtal med docent Paulina de los Reyes, också hon på Arbetslivsinstitutet, kompletterar huvudintervjun. I anslutning till Ulla Lundströms artikel återger vi också ett kapitel av Staffan Marklund och Anders Wickman ur antologin Ute och inne i svenskt Arbetsliv, som utgivits av Arbetslivsinstitutet.

Mer information om Equal finns på www.esf.se

En utsortering pågår i det svenska arbetslivet

När allt fler verksamheter konkurrensutsätts och tvingas till hård effektivisering minskar toleransen för vad arbetsgivaren betraktar som svaghet. Allt det som inte är slitstarkt, förändringsbenäget och tåligt sållas bort. Allt fler arbetsgivare hävdar helt öppet att de bara kan ta emot medarbetare som ständigt förmår jobba på toppen av sin förmåga.

Även de som redan har lyckats få jobb kämpar idag mot utstötningssystemer som mer eller mindre byggts in i systemet. Det ökade trycket i hårt nedbantade organisationer med detaljstyrda arbetsscheman och produktionskedjor stöter ut det som inte håller måttet. Ett mått som blivit allt snävare. Något utrymme för tillfällig återhämtning med möjlighet att inhämta ny kraft finns ju inte längre. All överflödigt luft har pressats bort.

Vad det dramatiska 90-talet med ökat tempo, ständiga förändringar och en tuffare människosyn betytt för de grupper som även tidigare varit diskriminerade på det svenska arbetsmarknaden finns det ännu ingen forskning om.

Men klart är att utsorteringen av allt som arbetsgivaren betraktar som svagt och riskfyllt att satsa på, har ökat kraftigt under det senaste decenniet. Arbetslivet har blivit hårdare. Det säger Staffan Marklund, professor på Arbetslivsinstitutet, som den senaste tiden arbetat med projektet "Ett hållbart arbetsliv".

– Minsta lilla skavank kan idag leda till att man hamnar utanför. Och det är allt fler som sorteras ut i ett arbetsliv där man helst ska fungera till 110 procent.

I sin forskning kring sjukskrivningstalen har Staffan Marklund och hans kollegor kunnat notera två tydliga trender, som han menar kan antas påverka alla grupper som har en osäker plats på arbetsmarknaden.

- Arbetslivet har blivit hårdare. Utslätningsmekanismerna har blivit fler och sjuktalet ökar kraftigt.
- Den som en gång hamnat i långtidssjukskrivning kommer alltmer sällan tillbaka till arbetslivet igen.

Framför allt den senare trenden bekymrar Staffan Marklund.

– Idag möter vi en ny brist på generositet i arbetsli-

vet för alla typer av begränsningar, både stora och små. Framför allt riktas detta mot de äldre, de som idag är mellan 55 och 65 år. Även i tidigare lågkonjunkturer har vi sett hur man släppt intresset för att behålla de äldre, handikappade eller de med skavankar av något slag. Men när man sedan närmat sig högkonjunktur och behöver all arbetskraft har mönstret ändrats. Då brukar de som hamnat utanför arbetsmarknaden få chansen igen. Men sådan ser inte situationen ut idag och detta är oroande.

Forskningen kring sjuktalet visar på permanent utstötning av de långtidssjuka, poängterar Staffan Marklund. Detta är en ny utveckling som man inte sett tidigare.

– Några medicinska skäl till fortsatt långtidssjukskrivning finns nästan aldrig. Antingen befinner man sig i en situation där förtidspensionering borde vara aktuell eller så borde man få hjälp att gå tillbaka till arbetet.

Men vad gör man om jobbet inte vill ha en? Och hur skapar man arbetsplatser med strukturer som inte stöter ut och diskriminerar?

Staffan Marklund menar att det skulle kunna vara intressant för forskningen att se närmare på om det är en ytterligare belastning på arbetsmarknaden att vara invandrare, funktionshindrad eller varför inte bara kvinna?

– Det finns ingenting som tyder på att till exempel diskrimineringen av dem som har väldefinierade handikapp skulle ha ökat på arbetsmarknaden, säger Staffan Marklund. Åtminstone har vi inte sett några sådana tendenser bland de fysiskt funktionshindrade.

– Däremot har gruppen ökat av dem som inte duger så där i största allmänhet. Allt kraftfullare utstötningssystemer har gjort att det räcker med en mindre krämpa för att arbetsgivaren ska tappa intresset. Har man däremot ett svårare handikapp som ger rätt till ett anställningsbidrag behöver det inte alls vara omöjligt att få jobb.

– Senast härom veckan besökte jag ett IT-företag där en gravt funktionshindrad IT-tekniker arbetade med hjälp av två assistenter. På min fråga hur detta kunde löna sig, svarade en av assistenterna: "Ja, men han skulle ju haft

två assistenter även om han satt hemma och var arbetslös”.

Hur skapar man då arbetsplatser som fungerar på samma lyckosamma sätt för alla? Som förmår hitta kreativa och hållbara lösningar och som inte styrs av ett synsätt där ålder, kön och etnicitet blir en belastning?

Staffan Marklund menar att lösningen är en god arbetsmiljö.

– Bra arbetsplatser är bra för alla. Vi måste fortsätta att arbeta för att förbättra arbetsmiljön. Jag har inte sett något som tyder på att åtgärder som är bra för andra anställda skulle stå i konflikt med vad som är bra för långtidssjuka eller de med andra svårigheter på arbetsmarknaden.

Men först och främst borde vi alltså se till att arbetsmiljölagen följs, påpekar Staffan Marklund. I denna finns mycket reglerat, som på dagens arbetsmarknad har satts på undantag.

Men självklart måste vi även bli medvetna om att arbetskraften idag ser delvis annorlunda ut och skapa ett utrymme för detta, säger Staffan Marklund. Vi måste förstå att det är alltfler som behöver stöd och hjälp. För att skapa ett friskare arbetsliv måste vi helt enkelt båda höja toleransen och ge plats för mer individanpassade lösningar.

– Med ett sådant förhållningsätt skulle dessutom risken minska för att man som handikappad upplever sig som specialbehandlad. Ur den aspekten är det till och med en fördel att allt fler av oss behöver specialanpassning.

Parallellt tror han på en kvotlagstiftning liknande den i Tyskland. Där ansvarar varje arbetsgivare för att minst 3 procent av den arbetskraft som anställs, är funktionshindrad. Han tycker också att vi borde fundera över varför Sverige har en sådan rigid hållning i språkfrågan gentemot våra invandrare. Måste alla invandrare verkligen kunna svenska för att få jobb? Är det absolut nödvändigt att tala svenska för att kunna köra lastbil, städa, eller jobba i något hantverksyrke? Idag när de flesta svenskar ju talar minst ett annat språk.

Sverige har en betydligt mer låst föreställning i denna fråga än många andra länder, säger Staffan Marklund, samtidigt som han konstaterar att invandrar-

nas problem inte är att de sorteras ut på arbetsmarknaden utan att de inte kommer in där över huvud taget.

– Invandrarna på den svenska arbetsmarknaden är utsatta för en strukturell diskriminering, som ser likadan ut, oavsett på vilken nivå eller i vilket yrke de arbetar.

I grunden är han dock optimistisk och menar att den arbetskraftsbrist som nu väntar bakom hörnet kommer att ge medvind åt en hel del nödvändiga förändringar. Redan idag finns tecken på detta inom vård, omsorg, handeln.

– I första omgången kommer arbetsgivarna återigen att försöka hitta ersättare bland de hundra procent friska ungdomarna, ju mer välutbildade desto bättre. Men i nästa omgång, om kanske så där en fem år kommer man att ha nått det stadium då man inser att det är nödvändigt att skapa bättre arbetsplatser för att över huvud taget kunna locka några medarbetare till sig.

Fram till dess behövs tålamod och många goda idéer om hur sådana arbetsplatser skulle kunna se ut.

Ulla Lundström

Intervju med Bo Hagström

–Om några år uppstår ett stort behov av nyrekrytering inte minst inom vård, skola och omsorg. Arbetsgivarna kommer då att tvingas börja anstränga sig för att locka tillbaka de grupper i arbetslivet som idag är mer eller mindre marginaliserade.

Bo Hagström, regionchef för Arbetslivsinstitutet i Malmö-regionen där man driver programmet ”Villkor i arbetet med människor”. Han menar att framtiden kommer att gynna de grupper som idag har svårigheter på arbetsmarknaden. Bara inom den kommunala sektorn talar man om ett nyrekryteringsbehov på närmare 500 000 personer fram till år 2005 när luckorna efter pensionsavgångarna ska fyllas.

Då sitter inte längre arbetsgivarna ensamma med alla trumf på hand, påpekar han.

Den som vill locka till sig attraktiva, unga människor på en marknad där arbetskraft blivit en bristvara kommer att tvingas anstränga sig.

Nästa generations arbetskraft kommer att vara

mycket mer kräsna och självmedvetna. De kommer inte att acceptera arbetsplatser som står i konflikt med till exempel dessa unga människors behov av självförverkligande. När arbetsgivarna tvingas ändra förhållningssätt för att få den personal de vill ha kommer det att gynna alla grupper på arbetsmarknaden, tror Bo Hagström.

– När trenden sedan vänder på riktigt talar mycket för att intresset riktas mot den arbetskraftsreserv som idag av olika skäl hamnat vid sidan av arbetsmarknaden. Dit hör både invandrare, funktionshindrade och delvis även kvinnor i viss ålder.

Bo Hagström är docent i statsvetenskap och har för Arbetslivsinstitutets räkning nyligen lämnat in en idéskiss för angelägna forskningsområden för funktionshindrade med fokus på arbetslivet. Den hoppas han ska kunna leda fram till att ett mer långsiktigt forskningsprogram läggs i just Malmö-regionen där mycket av kompetensen på universitet och högskolor inom detta område finns koncentrerat.

Även Bo Hagström tror att vi måste arbeta för att få fram mer individanpassade lösningar.

– Idag tror jag att vi för det mesta – och det gäller även bland myndighetspersoner som har att förmedla arbeten för de här människorna – har fastnat i ett traditionellt synsätt, där vi tittar på arbetsplatsen och vilka krav den ställer i stället för att titta på individen och dess olika förmågor.

– De flesta av oss har kanske inte alltid hundra procentig kapacitet. Av olika skäl har vi då och då olika slag av begränsningar som gör att vi inte kan utföra vissa uppgifter. Med ett förändrat synsätt skulle vi bättre kunna matcha människors olika former av begränsningar. Jag skulle gärna vilja se fler arbetsplatser där man jobbade på det sättet i stället. Det skulle vara fruktbart för oss alla.

Ulla Lundström

Intervju med Paulina de los Reyes

–Normen i dagens arbetsliv är att vara man, välutbildad, heterosexuell, frisk till kropp och själ, svenskfödd och i yngre meddelåldern. Det är med andra ord lysande tider för stereotyper. Allt annat riskerar att definieras som

utanförskap.

Så sammanfattar Paulina de los Reyes, som är docent i ekonomisk historia på Arbetslivsinstitutet och som forskar om mångfald och diskriminering, läget på dagens arbetsmarknaden.

Situationen är i för sig inte ny, menar hon. Men idag med pressat arbetsschema och allt snävare ramar för rekrytering finns ingen tid för diskutera och pröva det som är okänt. Det är då stereotyperna frodas.

–Dessa lämnar inget utrymme för kvinnor i fertil ålder. Inte heller för Mahmut. Det känns tryggare med Lasse även om han har sämre utbildning och inte talar arabiska. Lasse vet man åtminstone var man har. Så tänker man tänker man i många urvalssituationer. Det trygga och säkra går först.

Även Paulina de los Reyes talar om en utveckling med tydlig differentiering av människor i arbetslivet under det senaste decenniet. De märkliga är att någon koppling mellan denna differentiering och den stigande ohälsan aldrig görs i den offentliga debatten, menar hon. Trots att så många människor mår dåligt av de kränkningar denna differentiering så ofta för med sig.

–Fokuserar man på jämlikheten i arbetslivet ser man tydligt hur två grupper av svaga och starka vuxit fram. Den ena gruppen garanteras tillfredsställande trygghet, hög lön, oändliga utvecklingsmöjligheter, hög kontroll och stora möjligheter att påverka sitt arbete. Den andra gruppen erbjuds minimal lön, kort anställning, stor otrygghet och ett liv utan någon egenkontroll alls.

Vilken grupp man råkar hamna i beror på klass, kön, ålder – men framför allt på etnicitet, anser Paulina de los Reyes.

Som ett tydligt exempel på detta nämner hon en undersökning som LO nyligen gjort: Denna visar på en kraftig överrepresentation av kvinnor med utländsk bakgrund inom en av de mest utsatta grupperna på arbetsmarknaden – de behovsanställda.

–Denna visar tydligt hur osäkerheten har portionerats ut till dem som redan befinner sig längst ut i hierarkin och som redan är sårbara på grund av låg utbildning med begränsade valmöjligheter.

Samtidigt har de etniska trakasserierna ökat i det klimat som nu råder på den svenska arbetsmarknaden. Det

är inget vi talar om eller än mindre gör någonting åt, konstaterar Paula de los Reyes.

–Idag känner vi väl till hur de sexuella trakasserierna uppstår. Vi vet var gränserna går och vad vi kan kräva av organisationen. Även de funktionshindrade vet vad de kan mötas av när de börjar på ett nytt jobb. Men de vet också hur de ska hantera detta. Men när det gäller den etnisk diskriminering famlar vi fortfarande i mörkret.

Etniska trakasserier inom arbetslivet är fortfarande ett outforskat område. Så det borde finnas mycket att göra, inte minst ute på arbetsplatserna, påpekar Paula de los Reyes. Idag möts ofta den som drabbas av oförstående attityder eller bagatellisering av problemet. Något som den trakasserade ofta upplever som en dubbel kränkning.

–Idag finns inga rutiner alls när det gäller de etniska trakasserierna. Det behövs både praktiska handlingsplaner och verktyg. Alla som befinner sig i arbetslivet har rätt att få sitt människovärde respekterat.

Ulla Lundström

Tolkningar av arbetssjuklighetens utveckling i Sverige*

Dagens arbetsliv ställer allt högre krav på individen, samtidigt som kraven på friskhet ökar. Anders Wikman och Staffan Marklund analyserar den ökade sjukfrånvaron och dess orsaker.

Genom den kraftiga ökningen av sjukfrånvaron under de senaste fem åren har debatten om arbetssjuklighetens utveckling och orsaker kommit i fokus. På grund av att sjukfrånvarons ökning inte enbart, eller kanske ens främst, förefaller att förklaras av en ökad sjuklighet i befolkningen i arbetsför ålder, har andra förklaringsförförts in. Det gäller bland annat frågan om det skett arbetsmiljöförändringar som inneburit att människor även med mindre omfattande medicinska besvär inte kan arbeta. Det gäller också frågan om huruvida förändringarna i sjukfrånvaron och arbetssjukligheten hänger samman med andra utvecklingstrender i det moderna samhället.

Avsikten i detta kapitel är att försöka beskriva utvecklingen av arbetssjukligheten utifrån några centrala indikatorer samt att empiriskt pröva rimligheten i några hypoteser om hur utvecklingen kan förklaras.

Arbetet påverkar förekomsten av sjukdomar och besvär både som väsentligaste orsak och som bidragande orsak. Även i denna rätt vida mening kan vi tala om arbetssjukligheten, som en avgränsbar företeelse, trots att sjukligheten bara delvis bestäms av förhållandena i arbetet. Denna arbetssjuklighet är idag svår att fastställa helt objektivt. De indikatorer som finns tillgängliga är begränsade och ger var och en sin speciella vinkel på förhållandena. De har var och en sina tolkningsramar. Ta försäkringsstatistikens indikatorer som exempel. Utformningen av arbetsskadeförsäkringen eller sjukförsäkringen är bestämd av ambitioner och föreställningar som ligger bakom de politiska besluten. Dessa ambitioner och föreställningar skapar förutsättningar för vilka nivåer som kan finnas i statistiken över rapporterade fall.

Olika typer av statistik synliggör arbetssjukligheten

på sitt sätt utifrån sina förutsättningar. Bilden är beroende av hur statistiken samlas in, med vilket syfte datauppgifterna kommit till, vem som varit uppgiftslämnaren, vilka kunskaper och föreställningar denne haft, vilka ambitioner osv. Bilden är också beroende av hur och om människor med besvär eller svagheter av olika slag faktiskt konfronterats med arbetslivet, dvs om dessa personer får möjlighet att arbeta och vilket arbete de i så fall får. Vi är här inne på frågeställningar kring tillgång på arbetstillfällen och möjlighet att påverka arbetets innehåll.

Olika indikatorer används inte bara för att beskriva arbetssjuklighetens absoluta nivåer, utan också för att göra jämförelser i tid och rum. I dessa jämförelser mellan grupper med olika verksamheter och mellan punkter i tiden kan nya problem uppstå. Problemen kan handla om skillnader som finns i redovisningsbenägenhet mellan grupper som jämförs eller för samma människor över tid. Problemen kan också handla om svårigheter att kontrollera för brister i likformighet, att människor med olika sjukdomsrisker, svagheter eller handikapp, är överrepresenterade i vissa verksamheter. Det kan också finnas flöden mellan verksamheter som gör att människor som inte längre klarar av att arbeta på vissa ställen rör sig till andra, vilka de klarar bättre. Situationen kan också bli mycket annorlunda om vissa av dem, som är på väg att få problem, har möjlighet att påverka sin arbetssituation genom att relativt omgående vidta förändringar i arbetsupplägg, i arbetstakt, pauser och arbetstider så att besvärerna kan minska. Jämförelser över tid kan vidare försvåras av att arbetsmarknaden förändras – att människor, som utvecklar besvär och handikapp, med tiden får svårare att hålla sig kvar i sysselsättning eller omvänt.

Det kan för diskussionen här vara av värde att lista några förhållanden som uppenbart påverkar den bild som kan ges av arbetssjukligheten. Den synliggörs på olika sätt bl a beroende på...

* Detta kapitel är hämtat ur von Otter C (2003) Ute och inne i svenskt arbetsliv. Forskare analyserar och spekulerar om trender i svenskt arbetsliv. Arbetsliv i omvandling 2003:8, Arbetslivsinstitutet, Stockholm. Kapitlet återges med tillstånd av författarna och Arbetslivsinstitutet och får inte kopieras utan tillstånd från dessa.

- försäkringsvillkoren,
- den enskildes möjlighet att hantera sin egen arbetssituation,
- sysselsättningsförhållandena och den enskildes möjligheter att hitta arbetsuppgifter trots problem av olika slag,
- den enskildes medvetenhet, kunskap och uttrycksmöjligheter, när det gäller att redogöra för sina problem, samt
- sjukvårdssystemens aktiviteter vad gäller att beskriva och registrera förhållanden.

Vi kommer alltså i det följande att redovisa olika indikatorer som använts för att spegla arbetssjukligheten och dess utveckling. Vi berör uppgifter från statistiken över Rapporterade arbetsskador (ISA-statistiken), från statistiken över Arbets-orsakade besvär, sjukfrånvarouppgifter från Arbetskraftsundersökningarna (AKU) och Riksförsäkringsverkets statistik, hälsodata från Undersökningen om levnadsförhållanden (ULF), uppgifter från Arbetsmiljöstatistiken och en del annat. För de indikatorer vi behandlar tar vi upp tolkningssvårigheter och problem. Problemen är legio, men den sammanlagda informationsmängden ger ändå möjlighet att dra vissa slutsatser. De iakttagelser som kan lyftas fram aktualiserar också ett mer generellt perspektiv som kommenteras något mer utförligt avslutningsvis.

Arbetsskadeförsäkringen

För ett antal decennier sedan definierades begreppet arbetssjukdom i försäkringen genom en uppräkningslista av ett antal sjukdomar med koppling till arbetet. Sjukdomar som t ex silikos och andra lungsjukdomar omfattades, liksom andra mer eller mindre tydligt avgränsbara åkommor. Fortfarande väljer man i lag-stiftningen i många länder att definiera sjukligheten genom att räkna upp ett antal avgränsade sjukdomsgrupper. Arbetssjuklighet sågs tidigare också i hög grad som förknippat med mycket speciella risker inom särskilda yrkesverksamheter. Man tänkte sig t ex att extrema exponeringar av vissa ämnen inom vissa yrken skapade förutsättningar för en tydligt urskiljbar yrkessjuklighet. Den gamla termen yrkessjukdom återspeglar just detta syn-

sätt. Fortfarande används i engelskt språkbruk beteckningar som "occupational diseases" och "occupational injuries", även om sjukligheten kanske ändå tänks vara förknippad med arbete på ett mer komplext sätt.

Den svenska lagstiftningen ändrades 1977 till att omfatta ett mer generellt arbetsskadebegrepp utan hänvisning till några i förväg speciellt utvalda sjukdomar. Därmed vidgades vad som kunde uppfattas som arbetssjuklighet. Det blev försäkringstillämpningens uppgift att i det aktuella fallet bestämma om "övervägande skäl talade för" att en anmäld skada var orsakad av arbetet. Man tänkte sig att den nyare utformningen skulle ge en bättre täckning av arbets-sjukligheten och också att nya kunskaper och vetenskapliga rön lättare skulle komma till praktisk tillämpning.

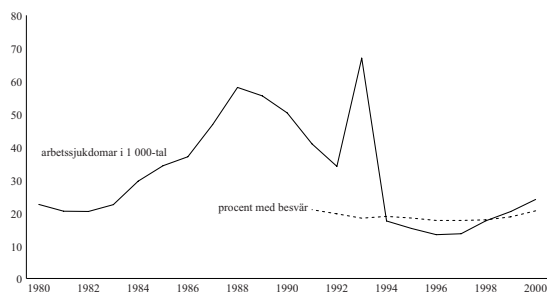
Att fastställa vilken sjuklighet som är orsakad av arbetet är dock mycket komplext och svårt. Många förhållanden är invävd i varandra och skilda betoningar är ofta möjliga att göra. Det förutsattes i 1977 års arbetsskadelag att den osäkerhet som kunde uppstå som följd av brister i kunskapsläget, inte skulle drabba den enskilde utan bäras av produktionen. Det innebar i praktiken att man i vissa fall blev generös i sina tolkningar rörande ersättning. Vad som t ex mest sannolikt kunde betraktas som ett typiskt ålderssymptom kunde klassas som arbetsskada. En äldre person som fått hörselproblem kunde yrka på arbetsskade-ersättning, medan någon annan med samma problem utan möjlighet att hänvisa till arbetet inte kunde göra det. I det första fallet fanns möjligheten att skadan var en följd av arbetet, även om inga självklara belägg kunde uppbringas. Praxis kom ibland att avvika relativt mycket ifrån vad som kunde anses mest rimligt och sannolikt. Försäkringen ifrågasattes också, och regelverket stramades upp från och med 1993.

Tendensen blev dock att man gick från en ytterposition till en annan. Efter 1993 blev det svårt att få mer komplexa anspråk erkända. Det gällde ofta för belastningsskador och för vissa psykiska besvär. Det uppstod härigenom en större diskrepans mellan överrisker som framträdde i statistiska sammanställningar och antalet fall som godkändes av försäkringssystemet.

I statistiska sammanhang kan det vara förhållande-

vis lätt att konstatera tydliga skillnader i sjukdomsfrekvenser för olika typer av verksamheter. En högre andel skador kan starkt tala för att en skadlig inverkan finns i miljön. I det individuella fallet, kan det vara svårare att säga något med bestämdhet och veta säkert om en viss persons skada just kommit av någon faktor i arbetet eller uppstått av andra orsaker. Det individuella fallet behöver då också hanteras annorlunda och kanske något mindre strikt och med större mått av utrymme för bedömningar.

Figur 1. Rapporterade arbetssjukdomar i tusental i ISA samt fysiska besvär av arbetet i procent (av samtliga sysselsatta).

Senare har dock ytterligare förändringar kommit till stånd i försäkringen. Huruvida de förändringarna kommer att leda till större konsensus i framtiden, och större överensstämmelse med statistiskt observerade överrisker, är ännu för tidigt att säga. Under alla förhållanden illustrerar alla dessa förändringar, hur försäkringen på varierande sätt hanterat arbetssjukligheten över tid. Förändringarna återspeglar skilda bedömningar i vad som är arbetsorsakat och vad man alltså skall kunna yrka ersättning för. De återspeglar också skilda bedömningar över tid i hur säker man anser sig behöva vara för att kunna dra den ena eller andra slutsatsen.

Utvecklingen av antalet rapporterade arbetssjukdomar i ISA (Informations-systemet över arbetsskador, SOS 2002a) redovisas i figur 1. ISA-statistiken baseras inte bara på försäkringsfall. I princip alla typer av arbetsskador ska rapporteras till systemet. Ändå påverkas rapporteringen i ISA högst påtagligt av försäkringen

och av vilka möjligheter till ersättning som finns. Över åren går det att iaktta kraftiga svängningar i den bild som ges. Av diagrammet framgår bland annat en högst påtaglig ökning under 1980-talet, då statistiken blev allt bättre på att täcka in olika typer belastningsorsakade besvär. Upp- och nedgångarna under 1992 och 1993 återspeglar mycket tydligt de förändringar i försäkringsvillkoren som infördes de åren. Noterbart är inte minst effekten av den kampanj som genomfördes före den 1 juli 1993 för att få människor att rapportera problem medan det fortfarande var möjligt att få ersättning för dem. Därav den snabba upp- och nedgången under detta år.

Till de arbetssjukdomar som redovisas i diagrammet skall även läggas arbets-olyckorna som ingår i ISA-systemets arbetsskador. Vi berör dem dock inte närmare här.

För att kunna ge en från försäkringen mer oberoende beskrivning av arbets-skadornas utveckling startade en av oss i början av 1990-talet en ny och fortlöpande statistikinsamling på SCB. Statistiken registrerade människors egna upp-fattningar om vilka besvär som orsakats av arbetet, vilka besvärerna var och vad som främst bidragit till dem. Det antogs inte att man genom dessa frågor skulle få absolut sanna beskrivningar av arbetssjukligheten, men att man skulle kunna ge en förankring mot vilken de rapporterade arbetsskadorna kunde jämföras. Statistiken skulle hjälpa till att tänka bort de administrativa förändringarna (SOS 2002b).

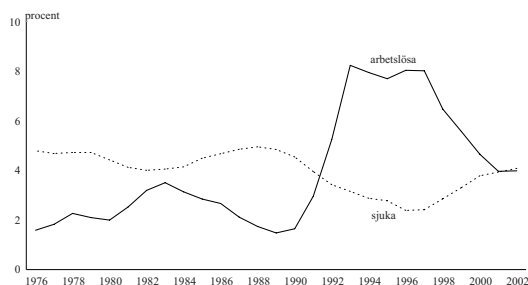
Man ser i figur 1 att de arbetsorsakade fysiska besvärerna företer en mer stillsam utvecklingstrend än ISA-statistiken. Först är denna trend snarast nedåtgående, för att öka svagt under senare delen av 1990-talet. Människors ökande tendens till anmälan till ISA under denna period återspeglar sig alltså inte så tydligt i en sam-tidigt ökande andel fysiska besvär. Detta behöver dock inte innebära att den ökade anmälningsbenägenheten inte återspeglar något substantiellt och viktigt. Som vi ska visa längre fram tenderar människor med besvär att få allt större problem i sitt arbete allt eftersom tiden går.

Sjukfrånvaron och sysselsättningen

Från 1993 kom i stort sett all ersättning vid arbetsskada att täckas av sjukför-säkringen, dvs på samma sätt som

vid annan sjuklighet. Sjukfrånvarostatistiken blev samtidigt väsentligare som spegel av arbetssjukligheten även om den statis-tiken naturligtvis också speglar mycket annat.

Sett på längre sikt tenderar sjukfrånvaron att följa konjunkturen. Den är låg under en lågkonjunktur och hög under en högkonjunktur. I figur 2 finns två kurvor, en för arbetslöshet i procent av arbetskraften och en för sjukfrånvaro i procent av de sysselsatta. Uppgifterna är hämtade från SCBs Arbetskraftsundersökning, som bygger på svar på surveyfrågor vilka behandlar förhållanden under olika mätveckor, vilket innebär en speciell vecka för varje enskild person. Stati-stiken speglar den sjuklighet som uppkommer av arbetet. Den speglar också all annan sjuklighet som genererar sjukfrånvaro, liksom samspelet mellan arbete och sjuklighet, t ex det faktum att vissa "sjuka" arbetar. Det sista är viktigt att hålla i minnet när just sysselsatta utgör basen för redovisningen. Huruvida man är sjuk endast under mätveckan eller är långtidssjukskriven sedan länge framgår där- emot inte. Bilden ger en uppsummering av alla längder. Observera att diagrammet visar att den totala sjukfrånva- ron är betydligt lägre 2002 än vid slutet av 1980-talet.

Figur 2. Sjuka under mätveckan bland dem som har arbete, samt arbetslösa enligt AKU 1976-2002.

Kurvan för arbetslöshet och kurvan för sjukskrivning speglar i hög grad var-andra. Där den ena går upp går den andra ned och omvänt. Sambandet är ganska starkt men inte hundra procentigt. Också annat spelar in.

Sjukskrivningens konjunkturrella mönster har observerats sedan länge (ESO 2002, Askildsen m fl 2002, Dyrstad & Ose 2001). Sedan tidigare har man också försökt pröva hållbarheten i olika hypoteser om orsaksme-kanismerna. Som vi kommer att beröra längre fram är sambandet mellan sjukfrånvaro och konjunk-turförlopp inte lika starkt i alla länder och verkar inte heller finnas i vissa länder.

En förklaring till det allmänna konjunkturmönstret kan vara att människor under lågkonjunkturer, med dess mer osäkra anställningsförhållanden, är mer för-siktiga med att utnyttja sina möjligheter till sjukledighet. De kan då vara mer rädda om den anställning de har. Lågkonjunkturen sägs i så fall ha en discipline-rande inverkan. Vad som kan tala för ett sådant mönster är att den konjunkturrella variationen tycks slå igenom inom vitt skilda grupper, precis som konjunkturen. Den tycks t ex slå igenom såväl bland dem med stabil sysselsätt-ning, som bland dem med mer sporadisk sysselsättning (Askildsen m fl 2002). Ett kompletterande stöd kan kan-ske också hämtas från det faktum att sjukskrivningar generellt tycks vara mindre frekventa bland människor med otrygga anställningar (dvs bland till-fälligt anställ-l-da), så som de borde vara om otryggheten hade en disci-plinerande verkan (det kan dock finnas flera förklaring-ar till detta senare fynd).

En annan möjlig tolkning av sambandet mellan kon-junktur och sjukfrånvaro är att arbetstakten samvarierar med konjunkturen. Vid en högkonjunktur när hjulen snurrar snabbare, kan det ställas större krav på stora arbetsinsatser, vilket kan skapa problem för människor med svagheter av olika slag. Vi kommer längre fram att presentera en del stöd för en sådan hypotes. Kanske är det som så att denna typ av orsakslogik varit lättare att urskilja under den senaste sjukfrånvaro-uppgången, som tycks ha föregåtts av mer genomgripande organisa-toriska förändringar med större inslag av slimmade, avskalade organisationer, än tidigare. Det kan ha skapats större svårigheter att hänga med i den förändrade och utvid-gade arbetsbörda, som naturligt följt med en kon-junkturuppgång. Det konjunkturrella mönstret borde vara mest markerat för den privata sektorn. För den offentliga kanske de stora neddragningarna under 1990-

talet, med ofta bibehållna målsättningar, genererat motsvarande problem.

En ytterligare möjlig tolkning är naturligtvis att människor med handikapp och medicinska besvär löper större risk att förlora jobbet när tiderna är dåliga, medan de i andra situationer naturligare hamnar i sjukskrivning. Så kan det t ex finnas risk att en kortare tids sjukledighet innebär att individen inte kan bevaka sina intressen när permitteringar diskuteras. De kan också, även när de finns på plats, lättare sorteras bort i sådana sammanhang. Det är ju just detta människor kan tänkas vara rädda för när lågkonjunkturen sägs ha en disciplinerande verkan. Vidare kan en del människor med problem, och kanske då framför allt en del äldre, vid dåliga tider frivilligt dra sig tillbaka till förmån för yngre friskare kolleger. Det förefaller av olika skäl som det kan finnas flöden ut ur arbetskraften under konjunkturella nedgångar, då människor med problem lättare hamnar utanför (Hemmingsson 2001). Vi kommer i det följande att något fördjupa analysen kring sådana processer. Vad vi då tittar på kan vi för enkelhets skull kalla för ten-denser till sjukselektion.

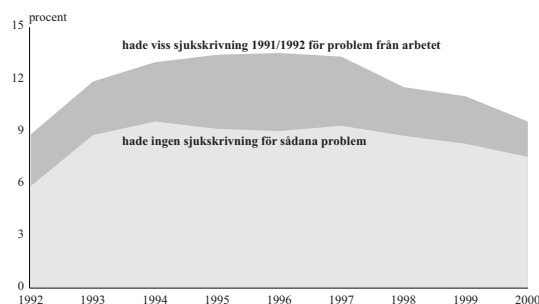
Rörelser in och ut ur sysselsättning

För att skapa möjlighet för utförligare beskrivningar av hur människor rör sig ut ur sysselsättning och anställning har vi sammanställt ett omfattande datamaterial utgående ifrån samtliga de individer som ingått i SCBs undersökning om Arbets-orsakade besvär. Surveysvar finns i denna undersökning för drygt 270 000 personer mellan åren 1991 och 2000. Surveyinformationen har vi kompletterat med registeruppgifter från SCBs LOUISE-register åren 1990-2000. LOUISE omfattar bl a information från kontrolluppgifterna (dvs de som årligen lämnas till skattemyndigheten i samband med deklarationen). Det innebär att individernas totala försörjningssituation kan beskrivas, dvs hur stora förvärvsinkomster de har, eventuell arbetslöshetsersättning, sjukersättning, sjukbidrag, förtidspension m m. En del annan information, så som uppgifter om arbetssökande enligt Arbetsmarknadsstyrelsens sökanderegister HÄNDEL, är också kopplad till systemet.

Det sammanlagda materialet (surveydata plus

registerdata) ger möjlighet att relativt ingående följa situationen på arbetsmarknaden för olika grupper av människor år efter år. I figur 3 redovisas utvecklingen över tid för ...

- dels de som i SCBs undersökning om Arbetsorsakade besvär sagt sig ha besvär av arbetet och samtidigt varit sjukskrivna någon gång för sådana besvär år 1991 eller 1992,
- dels de som i samma undersökning 1991/92 inte varit sjukskrivna för besvär av arbetet.

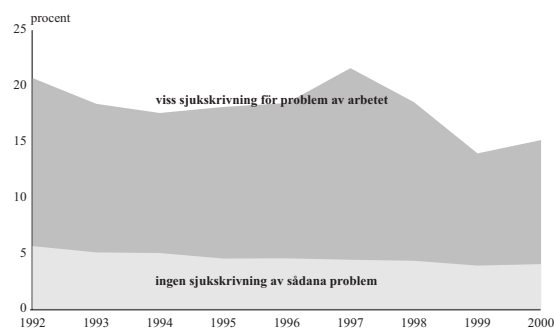
Figur 3. Inslag av arbetslöshet för personer med och utan sjukskrivning för problem från arbetet som följts 1992-2000. Endast personer 35-57 år. Åldersstandardiserade värden.

Figuren redovisar procentandelen med inslag av arbetslöshet inom respektive grupp. Observera att vi endast låtit personer i åldern 35-57 år ingå i redovisningen, detta för att minimera inflytandet ifrån mer normala flöden in i och ut ur arbetskraften (de som var 57 år 1992 blev 65 år 2000).

Det framgår klart av figuren att människor med besvär och sjukskrivningar, löper större risk att hamna i arbetslöshet under lågkonjunkturen fram till 1996 jämfört med övriga. Arbetslösheten ökar visserligen också för dessa övriga, men inte lika mycket. Så småningom minskar dock arbetslösheten igen i båda grupperna, samtidigt som kurvorna närmar sig varandra. Slutsatsen måste bli att människor med besvär löper större risk att hamna utanför arbetslivet när tiderna är dåliga. Arbetskraften rensas under lågkonjunkturen från männ-

niskor med kräm-por och besvär. Sjukselektionen är tydlig.

I figur 4 ges en liknande bild. Här fokuserar vi på flöden, inte ut i arbetslöshet, utan ut ur arbetskraften helt och hållet – till studier, värnplikt, deltids- och förtidspension. Analysen bygger på samma material, men i detta fall redovisas oberoende tvärsnitt år för år. Vi hämtar uppgifter från Arbetsorsakade besvär vilka varit insamlade under en tidig period respektive år och uppgifter från LOUISE för hela året. Vi ser att utflödet är förhållandevis högt mellan 1992 och 1997 för de som angivit besvär och varit sjukskrivna. Härefter sjunker andelen högst påtagligt. Observera den tydliga vändpunkten i kurvorna år 1997, just det år då sjukfrånvaron var särskilt låg, strax innan den började öka igen.

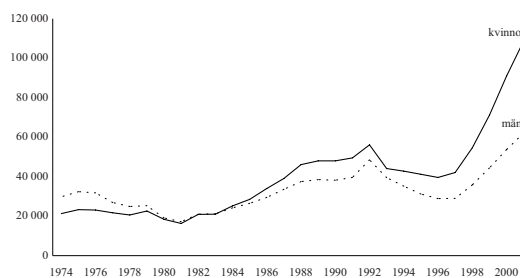
Figur 4. Utflöde ur arbetskraften (till studier, värnplikt, deltids- och förtidspension). Fortlöpande tvärsnitt omfattande 35-64 år.

Övriga ligger på en lägre nivå och uppvisar inte heller lika tvära kast. Återigen illustrerar resultaten hur lågkonjunkturen rensar arbetskraften från människor med besvär eller annorlunda uttryckt, personer med problem kommer under tidens gång att dyka upp i olika registrerade positioner genom att de hanterats olika av marknaden och regelsystemen. Sjukskrivna blir de främst under högkonjunkturen eller under konjunkturuppgången.

Även om dessa förändringar finns för människor med indikatorer på svagheter av olika slag är det viktigt att också framhålla att sjukfrånvarons konjunkturella mönster slår igenom inom alla grupper av befolkningen,

även dem med mycket stabil sysselsättning. Detta är lätt att se om vi följer sjukfrånvaroutvecklingen för dem som haft stabila förvärvsinkomster under hela perioden (det redovisas dock inte i något diagram). Också människor med synbarligen stabil sysselsättning följer en konjunkturell utveckling i sjukfrånvaromönstret. Detta mönster kan dock uppstå på fler sätt. Det kan förklaras både utifrån disciplineringsresonemang och från resonemang kring sjukselektion och kanske också på ytterligare andra sätt.

Sammanfattningsvis tycks det alltså i Sverige finnas ett konjunkturellt mönster som slår igenom inom många olika delar av arbetslivet. Mönstret finns i den totala sjukfrånvaron bland de sysselsatta och i de av försäkringen ersatta dagarna (som under den period vi här studerat mest rört sig om 14 dagar eller mer). En djupare analys visar dock att mönstret för de riktigt långa sjukskrivningarna del-vis är ett annat. För att ge en bild också av denna delmängd av sjukfrånvaron har vi i figur 5 kompletterat med uppgifter från RFVs hemsida, där all utbetald ersättning redovisas uppdelat efter ersättningstidens längd samt kön.

Figur 5. Antal långtidssjukskrivna ett halvt år eller mer 1974-2001. Pågående fall enligt RFV.

Kurvan för de långtidssjukskrivna avviker uppenbarligen från det normala svängandet efter konjunkturen. Istället stiger kurvan långsiktigt. Den stiger mer för kvinnor än för män. Vi måste, när det gäller långtidssjukskrivningen, tänka oss åtminstone två typer av mönster, dels ett

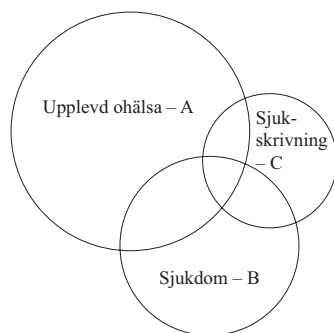
konjunktorellt, dels ett påtagligt lång-siktigt stigande. Från 1997 har sjukskrivningen (med 1/2 års sjukfrånvaro eller mer) mer än fördubblats från ca 70 000 personer till ca 170 000 personer år 2001. Det tycks som det finns en tendens till allt mer permanent utsortering av vissa människor.

Upplevd ohälsa, sjukdom och sjukskrivning

Det har redan framgått att det inte finns något entydigt samband mellan sjuk-frånvaro och sjuklighet. Ett och samma tillstånd kan få olika praktiska konsekvenser beroende på omständigheterna i det aktuella fallet.

Avsikten här är att försöka utnyttja några empiriska material kring ohälsan för att belysa dess skiftande aspekter och möjliga indikatorer och då samtidigt försöka se hur sjukligheten efter olika dimensioner utvecklats över tid. Inledningsvis försöker vi göra några klargörande distinktioner, vilka tar sin utgångspunkt i figur 6.

Figuren utgår från den engelska begreppstrilogin "illness", "disease" och "sickness" som på svenska närmast kanske kan översättas med upplevd ohälsa, sjukdom och sjukfrånvaro. Med upplevd ohälsa kan menas subjektivt upplevda hälsotillstånd (och också att individen rent allmänt mår bra eller dåligt). Sjukdom avser den diagnostiserade sjukdomen oavsett om denna diagnos baseras på biomedicinska fynd eller om den i huvudsak bygger på en bedömning som en läkare gör utifrån individens egna beskrivningar av sina besvär. Sjukskrivning är det formella tillståndet när en individ är borta från arbetet på grund av sjukdom med ersättning från arbetsgivaren eller från sjukförsäkringen.

Figur 6. Relationer mellan upplevd ohälsa, diagnostiserad sjukdom och sjukfrånvaro.

I grunden tänker man sig ofta att dessa tre sammanfaller på det sättet att en individ mår dåligt, får en sjukdomsdiagnos fastställd av en läkare och, om besvären är allvarliga och påverkar arbetsförmågan, blir sjukskriven. Så enkelt är det förstås inte. En del av den upplevda ohälsan bryr sig individer inte om att få bekräftad av läkare, antingen därför att det är små besvär eller därför att det inte finns någon särskild hjälp att få. Kanske uppfattar han inte heller att symptomen är uttryck för någon sjukdom. De ligger i så fall utanför det som innefattas i hans eller hennes privata sjukdomsbegrepp. En del av den subjektivt uppfattade ohälsan och den diagnostiserade sjukligheten medför inte någon sjukfrånvaro, antingen därför att individen kan arbeta trots besvären, eller därför att det finns hinder för honom eller henne att vara borta från arbetet. I det senare fallet använder man ofta termen "sjuknärvaro" för att beskriva personer som går till arbetet trots att de är sjuka eller som tar ut semester eller annan ledighet istället för att utnyttja sjukersättning.

Hälsa är ett tånjbart begrepp. Vi kan säga att ingen i någon absolut mening kan betraktas som hundra procentigt frisk. Smärre problem uppträder nästan alltid, men de är för det mesta små och ska kanske mest ses som mindre skavanker i kroppsfunktionerna. Individen behöver inte tala om sådana skavanker i termer av ohälsa. Men de kan mycket väl påverka hans eller hennes förmåga och innebära moment av besvär i vissa situationer. Vi bör rimligen tänka oss en kontinuerlig skala som går från nästan inga till mycket stora besvär. Någonstans på denna skala blir besvären betydande, någonstans börjar individen tala om problemen i termer av ohälsa. Individen delar då upp en komplex kontinuerlig verklighet genom en, som vi kan tycka, fyrkantig gruppering. Individen kan sålunda ha besvär utan att säga sig vara sjuk. Individen kan t o m vara sjukfrånvarande utan att säga sig vara sjuk och han eller hon kan vara sjukskriven utan att ha någon diagnostiserad sjukdom. Det är inte heller ovanligt att personer med omfattande medicinska besvär eller handikapp uppfattar sig som fullt friska,

framförallt därför att de förknippar begreppet sjuk med en tillfällig förändring snarare än som uttryck för kroniska besvär. Med luddiga begrepp, som rätt godtyckligt avgränsar den kontinuerliga skalan, befinner vi oss rätt mycket i ett begreppsligt gungfly.

För att belysa dessa distinktioner något närmare har vi gjort specialbearbetningar av SCBs undersökning om levnadsförhållanden (ULF). ULF-undersökningarna startade 1974 och har allt sedan dess genomförts varje år, med något olika tonvikt år för år. Ibland har ohälsa utgjort ett särskilt prioriterat område. Här utnyttjar vi material från 1986 och framåt. ULF-databasen innehåller uppgifter om självdeklarerad sk global ohälsa, koder för långvariga sjukdomar, individrapporterade besvär, samt RFV-data om antalet sjukskrivningsdagar under året. Uppgifterna är inte helt idealiska. Flera olika typer av mätosäkerhet råder och uppgifterna motsvarar inte helt de olika teoretiska hälsobegreppen vi skisserade i figur 6.

ULF-data redovisar dessutom genomgående individernas egna uppgifter om olika sjukdomstillstånd, medicinintag, läkarundersökningar, fysiska handikapp m m. Dessa uppgifter ligger till grund för de sjukdomskoder som SCB åsätter. Det handlar alltså inte om sjukvårdens registreringar. Ändå brukar dessa uppgifter anses ha en relativt hög grad av trovärdighet. Bidragande till kvaliteten är det utförliga samtal som genom intervjun kommer till stånd med hjälp av alla de olika frågor om olycksfall, handikapp, läkarkontakter, medicinering m m som ställs. För vårt resonemang här är det dessutom väsentligt att framhålla att dessa sjukdomskoder representerar något väsentligt annorlunda än de svar på frågor om akuta besvär och andra akuta problem som också finns registrerade genom undersökningen. Dessa senare kan t ex handla om värk i speciella delar av kroppen som skuldror, axlar, nacke, rygg, höftsmärtor, smärtor i händer, armbågar, ben, knän m m. De kan också handla om att individen känt sig påfallande trött under senaste tiden, haft svårt att komma igång på morgnarna, haft besvär med sömnen, haft huvudvärk eller migrän m m. I ULF ingår vidare en annan mer allmän fråga om hur individen uppfattar sitt allmänna hälsotillstånd, dvs om individen generellt uppfattar hälsotillståndet som gott, dåligt eller

något där emellan.

Det visar sig att redan enkla jämförelser mellan olika procentnivåer i svaren på de olika frågorna ger intressant information.

- För människor med anställningar bokfördes (år 2001) 40 procent med någon långvarig sjukdom. Femton procent hade mer än en sådan sjukdom registrerad.
- Hela 83 procent uppfattade dock sitt hälsotillstånd som i huvudsak gott vid denna tid. Endast fyra procent sa att hälsotillståndet var direkt dåligt.

Vi finner en uppenbar diskrepans mellan att ha en sjukdom registrerad och säga att hälsotillståndet är dåligt. Många med långvariga sjukdomar sa sig uppenbarligen inte ha ett hälsotillstånd som var dåligt. Inte heller besvaren ger samma bild som de långvariga sjukdomarna. Akuta besvär var betydligt vanligare än "långvariga sjukdomar".

- Läger vi samman alla med registrerade smärtbesvär, finner vi totalt 70 procent som ingår i smärtgruppen.
- Sextio procent anger besvär av annat slag. Det innebär t ex att man känt sig påfallande trött den senaste tiden, haft problem med sömnen och annat.

Uppenbarligen finns personer med besvär, som inte är sjuka enligt kriteriet "långvarig sjukdom".

Världshälsoorganisationen, WHO, definierade en gång i tiden hälsa som ett tillstånd av fullständigt fysiskt, mentalt och socialt välbefinnande. Sättet att diagnostisera sjukdomar i ULF (och sannolikt över huvud taget tillvägagångssätten att diagnostisera sjukdomar) avviker uppenbarligen mycket från denna vida definition. Människors uppfattning om vad som är sjukt och friskt ligger också långt ifrån en sådan vid tolkning. Sjukdomsbegreppet, som det normalt uppfattas, har en snävare innebörd.

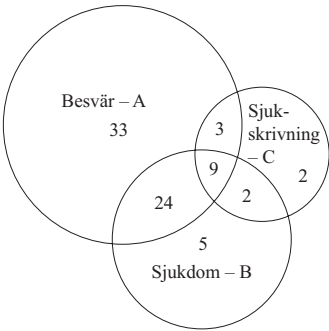
Tabell 1 ger en översiktlig bild av hur de olika begreppen är relaterade till varandra. För nio procent av samtliga finns såväl (A) fysiska besvär, (B) registrerad sjukdom som (C) sammanlagd sjukskrivning om 14 dagar eller mer. Tjugotre procent har inget av detta. I övrigt finns olika kombinationer av de tre. Utifrån resultaten kan vi också rita en figur som beskriver överlapp-

ningar och diskre-panser. Figur 7 och tabell 1 illustrerar hur besvär av olika slag kan redovisas, utan att man betraktar sig som sjuk, hur sjuklighet inte alltid behöver återspeglas av akuta besvär, att många med långvariga sjukdomar eller besvär ej är sjuk-skrivna osv.

	Besvär Sjukskr	Ej Sjukskr	Ej besvär Sjukskr	Ej Sjukskr
Långvarig Sjukdom	9	24	2	5
Ej Långvarig sjukdom	3	33	2	23
				101

Tabell 1. Relationer mellan upplevd ohälsa (besvär), (långvarig) sjukdom och sjukfrån-varo 2001. Procent av samtliga anställda.

Det innebär samtidigt att förändringar i det ena inte behöver motsvaras av för-ändringar i det andra. Besvär och sjuklighet är delvis olika saker och måste upp-fattas som delvis olika fenomen. Det behöver alltså inte vara en motstridighet att nivån på den allmänna sjukligheten har legat förhållandevis stabil under 1990-talet, samti-digt som besvären blivit fler. Situationen kan vara den att människor med ”svagheter av olika slag” fått mer akuta svårigheter med tiden t ex genom sitt arbete. Detta kan i viss mån ha varit avgörande för den ökande sjukfrånva-ron.

Figur 7. Kombinationer av besvär, sjukdom och sjuk-skrivning 14 dagar eller längre.

I figur 8 följer vi olika indikatorer inom området hälsa/ohälsa över tid. Också denna figur ger alltså en bild av en stor komplexitet. Vi ser en svag ökning av andelen personer med långvariga sjukdomar (dvs den övre streckade linjen i figuren har en tendens att röra sig svagt uppåt). Förekomsten av värk i skuldror, nacke och axlar ökar däremot mer. Framför allt är det allt fler som ofta känt sig trötta de senaste 14 dagarna (det är de båda linjerna som startar ungefär vid andelen för långvariga sjukdomar men sedan stiger snabbare uppåt).

Individens egen beskrivning av det allmänna hälso-tillståndet som gott eller dåligt, eller någonstans där-emellan, förändras mycket lite över åren (vilket visas i den nedre streckade linjen). Kurvan för ängslan och oro skär denna kurva och ökar mer markerat. Samma sak gäller för kurvan som redovisar besvär med sömnen. I de båda senare fallen finns över åren en fördubbling av fre-kvensen. Uppenbarligen finns vad gäller dessa aspekter en tydlig försämring över åren. Sammanfattningsvis kan sägas att många besvär förändras över tid. Människor tycks dock inte tala om detta i termer av ett försämrat all-mänt hälsotillstånd. För-sämringarna tycks mest röra sådant som ligger utanför deras normala hälso-begrepp.

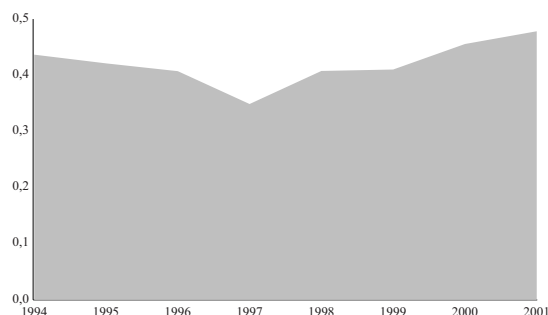
Figur 8. Anställda och ohälsa 1988-2001 enligt ULF.

Ser vi på sambanden mellan olika ohälsaospekter å ena sidan och sjukfrånvaro å den andra, finner vi som sagt

också bristande entydighet. Intressant att notera är att sambanden mellan ohälsosindikatorer och sjukfrånvaro förändras över tid, vilket illustreras av figur 9. De samlade effekterna har beräknats med hjälp av regressionsanalys och uppsummerats som multipla regressionskoefficienter. Sjukdomar tillsammans med olika typer av besvär tycks efter 1997 förklara allt mer av sjukfrånvaron för varje år som går. Åren före 1997 finns istället en omvänd trend. Sambandet är högst 2001. Också nu antyds alltså effekter av konjunkturen. Resultatet antyder att det under tidens lopp händer något som påverkar sjukfrånvaron. Förändringarna verkar vara särskilt framträdande under de senaste åren. Det tycks som om människor med "svagheter av olika slag" mot slutet fått allt större problem som ger konsekvenser i form av sjukfrånvaro. Figuren ger ett intryck av allt större svårigheter att klara av arbetet. Tendenserna, särskilt ökningen mot slutet, är dessutom något starkare om vi fokuserar på de riktigt långvariga sjukdomarna (vilket inte redovisas i något diagram).

Ett viktigt förhållande måste just vara att olika människor har olika möjligheter att utföra sina arbetsuppgifter trots problem. Sjukfrånvaron säger inte bara något om sjukligheten utan också om det arbete som den sjuke har. En pianist som stukat vänster lillfinger är illa ute. Han blir tvungen att inställa konserter och kanske bli konvalescent under en längre tid. För de flesta andra är ett skadat lillfinger på vänsterhanden en försumbar åkomma. Inom slakteribranschen är det förbjudet att arbeta vidare om man ådragit sig en skärskada, beroende på smitto-risken osv. Människor med fysiska besvär som inte skulle klara vissa typer av arbeten, kan mycket väl klara av andra. Det de gör kan också förändras med tiden och skapa större eller mindre svårigheter allt eftersom.

Figur 9. Samband mellan de i avsnittet redovisade hälsosindikatorerna och antalet sjukfrånvarodagar bland anställda. Multipel korrelation 1994-2001.

Vår slutsats måste alltså bli att vissa problem ökat med åren och att arbetsuppgifter och sjukfrånvaro hänger ihop på ett delvis förändrat sätt över tid, kanske så att man mot slutet fått allt svårare att arbeta med besvär och att man med tiden kanske också fått allt svårare att påverka arbetets uppläggning och anpassa det till sina egna begränsningar.

Handlingsutrymme och sjukfrånvaron

Inom arbetslivsforskningen var en relativt enkel grundmodell länge vanlig, en modell som i princip kopplade samman två dimensioner. Den ena rörde exponeringen, den andra ohälsan. Man tänkte sig att risken för ohälsa på ett relativt entydigt sätt ökade med exponeringen. På en viss nivå kunde risken bli orimligt stor. Det gällde att hitta denna nivå och lokalisera i vilka sammanhang den främst uppträdde. Risker karaktäriserades främst som verksamhetsrisker eller betecknades som yrkesrisker. Vi har redan berört detta.

Bland annat som följd av att arbetssjukligheten kommit att problematiseras allt mer och diskussionen utökats till att röra allt fler förhållanden, har perspektiven blivit mer relativa. Risker tänks nu på ett mer avgörande sätt vara beroende av hur verksamheten är uppbyggd, inte bara av verksamhetens innehåll. Konstant-håller man för verksamhetsinriktningen, kvarstår en hel del variation i de risker som finns att förklara.

En typisk exponent för detta senare synsätt är

Karaseks modell inom området psykosocial miljö. Modellen säger att ohälsan inte bara är beroende av allt-för höga krav i arbetet utan också av det kontrollutrymme som individen har över sin egen situation. En belastning kan, tänker man sig, uppfattas som positiv och snarast ses som en utmaning om individen känner att han har kontroll över förhållandena. Samma belastning kan å andra sidan skapa negativ stress om individen saknar denna kontroll.

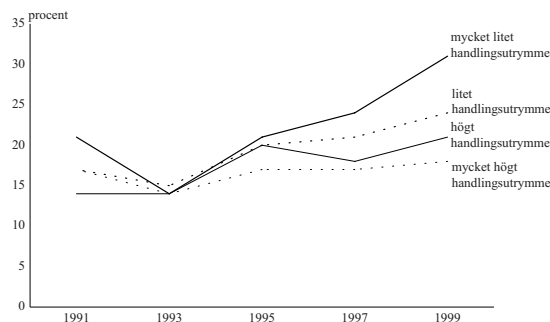
Liknande perspektiv finns också inom den sociologiska och psykologiska diskussionen kring handlingsutrymme, där människor inte enbart ses som objekt som påverkas av yttre krafter, utan också som subjekt som själva strävar efter att (och ibland också kan) hantera olika problem. Belastningen tänks inte vara det enda avgörande. Viktigt är också vilka möjligheter individen har att hantera påfrestningar och svårigheter av olika slag, när de börjar bli allt för belastande för honom eller henne.

Människor kan, enligt detta senare perspektiv, ha möjlighet att skapa stabilitet i sin miljö genom att balansera olika företeelser mot varandra och påverka deras förlopp. Perioder av anspänning kan efterföljas av perioder av avspänning/återhämtning. Arbetstoppar under vissa delar av dagen kan växla med perioder av rejäla pauser. Arbetstoppar under vissa dagar (då kanske mycket får läggas åt sidan) kan ersättas av perioder med lugnare förhållanden (då vad som blivit efter-satt kan hämtas igen). Människor kan när trycket är för högt bidra till en omfördelning av arbetsuppgifterna med andra, så att en avstämning sker efter vad han eller hon klarar. Samtidigt är det möjligt att vissa skador som individen drar på sig inte behöver vara särskilt invalidiserande. Det kan vara fallet om individen fortlöpande kan anpassa arbetsuppgifterna efter vad han eller hon faktiskt förmår osv.

Bortfaller möjligheter till balansering eller påverkan av detta slag kan situationen däremot bli problematisk och problemen kan tänkas växa och bli allt större allt eftersom.

Förändras sjukfrånvaron kan det vara en konsekvens av att sjukligheten och besvären ökar i befolkningen. Det kan också vara en konsekvens av att arbetslivet

förändras så att personer med problem och besvär får större svårigheter att delta i arbetslivet. Figur 10 kan användas för att illustrera detta senare förhållande. Bakom diagrammet ligger en analys som utgår ifrån uppgifter från Arbetsmiljöstatistiken och från statistiken över Arbetsorsakade besvär. Vart annat år från 1991 till 1999 har vi beräknat hur stor andel av personer med besvär som också är sjukskrivna 14 dagar eller längre. Andelen ökar uppenbarligen allt eftersom, men ökningen är inte lika för alla. Det finns ett tydligt samband mellan möjlighet till påverkan, dvs handlingsutrymme, och ökad sjukfrånvaro.

Figur 10. Arbetsorsakade besvär och sjukfrånvaro om 14 dagar eller mer (för de med olika grader av handlingsutrymme 1991-1999).

Handlingsutrymmet redovisas i figuren i fyra nivåer som skapats utifrån tre frågor från Arbetsmiljöstatistikens frågebatteri. Frågorna rör möjlighet att påverka när arbetsuppgifterna skall göras, möjlighet till omflyttning av arbetsuppgifter och möjlighet att delta i planeringen av arbetet. För de som med dessa mått mätt har störst påverkansmöjligheter finns endast en svag ökning i långtidssjukskrivningarna. Ökningen intensifieras uppenbarligen högst påtagligt med brister i handlingsutrymme. Av bilden får man intrycket att det händer något med arbetslivet som framför allt personer med begränsat handlingsutrymme inte kan hantera. Med vissa problem och med bristande manövringsmöjligheter blir det allt svårare att delta i arbetslivet.

”Exit” eller ”voice”

I vissa situationer kan anställda påverka sin situation genom att ge uttryck för kritik eller komma med förslag till förbättringar. I andra situationer väljer anställda som upplever arbetet eller arbetsmiljön som problematisk att lämna arbetet och kanske söka sig ett nytt.

En ofta utnyttjad och i grunden mycket väsentlig distinktion är den mellan ”exit” och ”voice”, dvs valalternativet att dra sig ur ett negativt förhållande eller alternativt att söka påverka förhållandet genom att ”upphöja sin röst”. Distinktionen har kommit till användning i många sammanhang. Hirschman (1970), som var den första att föra en kvalificerad teoretisk diskussion kring dessa alternativ, tillämpade dem på brister i den ekonomiska teorin, på organisationers sätt att fungera, på skolsystemet i USA och på det politiska systemet i samma land. Tillämpningarna har kommit att utsträckas långt därutöver, allt ifrån olika individualpsykologiska sammanhang till global nationalekonomi. Distinktionen mellan ”exit” och ”voice” är i många sammanhang väsentlig och värd att reflektera närmare kring.

Naturligt kan vara att skilja mellan möjligheten att direkt personligen göra sin röst hörd och att göra det indirekt via ombud (Luchak 2003). Arbetsrätten i många industriländer syftar till att skapa indirekta, dvs kollektiva arenor för arbetslivsdiskussionen. Skyddskommittéer, medbestämmandelag, fackliga förhandlingsregler är sådana exempel i Sverige, vilka kan skapa möjligheter för människor att via ombud påverka förhållandena i arbetslivet. Möjligheterna att mer direkt ”göra sin röst hörd” kan naturligtvis samtidigt finnas, men kan vara beroende av hur det sociala klimatet ser ut, om det ger utrymme för kritiska diskussioner. Det kan kanske också hänga samman med den enskildes ställning, liksom hans eller hennes engagemang för den organisation han tillhör, om han finner det vara någon idé i ”att bry sig”. Är ställningen svag, klimatet dåligt och engagemanget lågt ligger det närmare till hands att snarast söka sig någon annan stans än ”att bråka”.

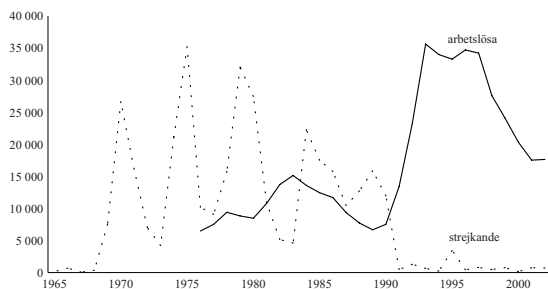
I vissa situationer, för vissa grupper av anställda och vid vissa tidpunkter kan ”voice”-alternativet ligga närmare till hands för individen än vid andra. I praktiken innebär det att individen då aktiverar sig mera och

söker argument. Samtidigt kanske han höjer sitt medvetande om olika möjliga förbättringsalternativ. Synbarligen för sin omgivning och sannolikt också för sig själv förlägger han härigenom problemen mer utanför sig själv. Det kommer att mer bli de yttre arbetsförhållandena som pekas ut som problem än de egna individuella tillkorta-kommandena.

Om individen däremot inte tror att det är någon idé att bråka eller säga ifrån, eller om han är rädd för att upphäva sin röst, kan han snarare välja att dra sig undan. Tystnaden kan breda ut sig och ”exit”-alternativet bli det som föredras. Situationen kan nu bli precis det motsatta, speciellt om undandragandet innebär att individen söker att sjukskriva eller förtidspensionera sig. Nu kan han eller hon snarare argumentera efter linjen att det är han själv som är speciell, som inte kan anpassa sig till arbetsförhållandena. Synbarligen för sin omgivning och sannolikt också för sig själv, förlägger han mer av problemen inom sig själv.

Valet mellan ”exit” och ”voice” blir inte bara ett val mellan två möjliga handlingsstrategier utan rimligtvis också ett val mellan två sätt att beskriva verkligheten. Tidstrenden i balansen mellan ”exit” och ”voice” är intressant att följa om vi vill försöka förstå sammanhangen kring arbetssjukligheten. Tillgången på tillgänglig information är dock begränsad. Här finns bara möjlighet att antyda vissa förändringar.

1960- och 1970-talet var en tid som i Sverige utmärktes av mycket protester och brett kollektivt engagemang. Sannolikt hanterade människor då problem delvis annorlunda än de senare kommit att göra. Vi har för att illustrera denna tendens i figur 11 lagt in antalet anställda inblandade i olovliga strejker från 1965 till 2002. Figuren illustrerar tydliga skillnader över åren.

Figur 11. Antalet anställda i olovliga strejker 1965-2002, samt antal arbetslösa i total. Medlingsinstitutet.

I figuren har vi också lagt in antalet arbetslösa, som för- eter ett utvecklings-mönster som är det precis omvända mot strejkerna, dvs lågt i början och högt mot slutet. Det ligger nära till hands att tänka sig att den djupa sysselsättnings-krisen i början av 1990-talet i grunden ändrade viktiga relationer mellan arbets-marknadens parter och aktörer och att den förändrade arbetstagarnas känsla av makt och inflytande. Internationaliseringen blev plötslig mycket mer påtaglig och tycktes stundtals omöjlig att hantera. Såväl för enskilda företag som för landet i dess helhet uppstod tydligt urskiljbara svårigheter. Typiskt var de desperata försök som gjordes för att försvara den svenska valutan mot valutaspekulanternas attacker.

Räntan höjdes under en period till osannolika 500 procent. Detta hjälpte inte. Istället ökade den höga räntev- nån de svårigheter som företagen redan tidigare haft. Neddragningar och nedläggningar skedde i snabb takt. Även de offentliga ekonomierna i stat, kommuner och landsting drabbades av stora ekonomiska svårigheter och bantningar. Antalet personer sysselsatta på den svenska arbets-marknaden sjönk från 83 procent 1990 till 71 pro- cent 1994. Utrymmet för protester måste framstå som mer begränsat nu än det var under 1960- och 70-talen.

Diagrammet kanske också säger något om varför sjukfrånvaron gick upp i slutet av 1990-talet. Den höga arbetslösheten under den första halvan av 1990-talet kan ha skapat en föreställning om att det fanns mycket min- dre utrymme för ”protester”, förhandlingar och möjlig- heter till förändringar.

1960- och 70-talen framstår över huvud taget som gylle- ne tider för arbets-tagarnas engagemang. Arbetsmiljö- frågorna växte då till mycket stora politiska frågor. Bidragande var de många miljöalarmen som dök upp i bl a massmedia (t ex om asbest, lösningsmedel, vinylklorid osv). Bidragande var också den om-fattande forsknings- verksamhet som växte fram som följd av Arbetsmiljö- fonden och den aktivitet som blev resultatet av utbygg- naden av Arbetskyddsstyrelsen, Arbetsmiljöinstitutet, företagshälsovården m m. Organisationen av skyddsom- bud byggdes också ut vid denna tid, liksom att det skedd- de omfattande utbildning av skyddsombud och skydds- ansvariga arbetsledare.

Man började också vid denna tid göra surveyunder- sökningar kring arbets-miljön, där de enskilda arbetsta- garna utfrågades om sin situation. Under-sökningarna var av varierande kvalitet och mätte problem och förhåll- landen på många olika sätt. I vissa av dessa mätningar visade det sig att allt fler problem rapporteras allt efter- som tiden gick. Detta var bl a tydligt i LOs enkäter. I tabell 2 jämförs resultat från 1968 med de från 1980 (Bolinder m fl 1981). Vi ser att det på varje punkt finns en ökning av angivna problem. Man får intryck av att problemen ökade högst betydligt, trots många vidtagna åtgärder. Å andra sidan finns misstanken att vad som här återspeglas mest är människors ökande med-vetenhet och anspråk. Att människor faktiskt blivit mer medvetna om olika problem och blivit bättre på att rapportera dem, understryks av andra resultat från 1980 års LO-under- sökning. Man fick också frågan om förhållandena blivit bättre eller sämre under åren och vad som då rapporte- rades var mest förbättringar. Olika resultat ger alltså motstridiga bilder.

	1968 Besvär i hög grad och i någon mån	Besvär i hög grad	1980 Besvär i hög grad och i någon mån	Besvär i hög grad
Belastningar	51	19	71	32
Buller	41	16	54	21
Drag	40	14	45	16
Eksem	26	5	43	10
Temperatur	29	9	42	14
Damm	14	4	26	4
Vibrationer	14	4	24	6
Gaser	12	3	21	6
Belysning	11	2	21	5
Luftfuktighet	9	3	17	4
Lösningsmedel	8	2	21	6
Svetsrök	10	2	14	4
Damm av metaller	10	2	15	4
Syror	8	1	14	3
Värmestrålning	6	2	9	3
Oljedimma	5	1	12	3
Radioaktiv strålning	1	0	3	1

Tabell 2. Besvär av olika typer av arbetsmiljöproblem enligt LOs medlemmar 1968 respektive 1980. Procent. Resultat från LO-enkäterna.

	Till det sämre	Ingen skillnad	Till det bättre
Buller	6	62	32
Vibrationer	3	70	27
Belysning	4	55	41
Klimat	6	73	21
Luftföroreningar	8	65	27
Kem tekn prod	7	68	25
Olycksfallsrisker	3	59	38
Arbetsstyngd	4	69	27
Arbetstider	8	68	24
Stress	14	71	14

Tabell 3. Arbetsmiljöproblem som förändrats till det bättre eller sämre mellan 1975 och 1980 enligt LO-enkäterna.

Det är sannolikt att den omfattande diskussionen kring arbetsmiljöfrågorna bidrog till skärpt uppmärksamhet och ökad medvetenhet som i sin tur bidrog till en mer omfattande rapportering. Det faktum att arbetsmiljön var mycket mer i fokus kan också ha bidragit till att miljön

faktiskt förbättrades för vissa arbets-tagare.

Resultat som dessa återfinns också i många andra sammanhang (de diskuteras utförligt i Wikman 1991, se också t ex Björkman & Lundqvist 1981).

Resultatet ger alltså en bild av ett ökat arbetsmiljöintresse och engagemang. Kanske skapades samtidigt större möjligheter för den enskilde att göra sin röst hörd, både indirekt via skyddsombud, skyddskommittéer, den nya medbestäm-mandelagen m m och mer direkt genom aktiva diskussioner på arbetsplatserna. Under 1990-talet kan situationen åter igen ha blivit en annan.

Arbetsmiljöns utveckling

Den ökade aktiviteten under 1960- och 70-talen blev ett problem för den statistik som producerades och för möjligheterna att ge en bild av hur sammanhangen förändrades. Detta framgår åskådligt av tabellerna 2 och 3, vilka alltså också kan användas för att illustrera statistikproblemen/mätproblemen. Tabell 2 återspeglar uppenbarligen mest förändringar i intresset och inte så mycket faktisk arbets-miljöutveckling. Olika undersökningar och olika frågor tycks dock vara olika känsliga för förändrad medvetenhet och förändrat intresse. Utifrån erfarenheter som dessa och ett antal metodstudier utformade en av oss under 1980-talet en ny statistik på SCB, som avsåg att ge mer robusta indikatorer på faktiska arbetsmiljöförändringar (den sk Arbetsmiljöstatistiken – SOS 2002c). Uppgifterna från denna statistik används i det följande för att beskriva vad som på senare tid hänt med den faktiska arbetsmiljön.

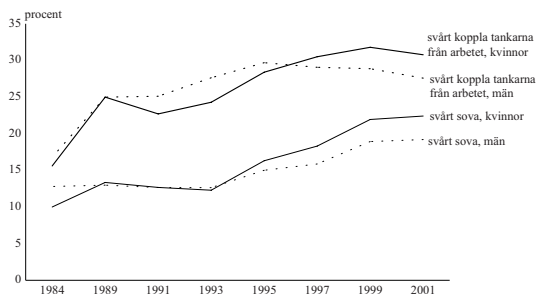
Ingående frågor i denna statistik handlar inte främst om man besväras av problem av olika slag. Istället efterfrågas mer tydliga beskrivningar, t ex om man lyfter 20 kilo, är utsatt för buller som gör det svårt att tala i normal samtalston, eller buller som gör att man måste skrika för att göra sig hörd osv. Många indikatorer i denna statistik, framför allt sådana som rör fysiska miljöproblem, pekar inte på försämringar över åren, snarare tvärt om.

Många indikatorer inom det psykosociala arbetsmiljöområdet antyder dock tydliga försämringar under 1990-talets senare del.

Med denna typ av statistik kan det vara lättare att

tolka relationen mellan arbetsmiljö och ohälsa. Man löper inte på samma sätt risk att ställas inför artificiella samband, som uppstår genom att olika frågor delvis mäter samma saker. Frågor om arbetsmiljö blir mer rena beskrivningar utan subjektiva inslag. Frågor om ohälsa blir de som mer handlar om människors reaktioner. Detta är inte minst centralt därför att samband mellan arbetsmiljö och ohälsa ofta är så starka. De utgör mycket typiska inslag i olika undersökningar om arbetsmiljön och dess konsekvenser. Det föreligger ett uppenbart behov av att kunna rensa bland olika tolkningsmöjligheter.

I figurerna 12-15 redovisas några resultat från Arbetsmiljöstatistiken. I figur 12 redovisas två tidstrender. Den ena bygger på en fråga om "man har svårt att koppla tankarna från arbetet när man är ledig". Den är tänkt att ge en bild av hur mentalt upptagna individerna är av arbetet. Med tiden tycks det bli allt svårare att koppla tankarna från arbetet. Arbetet tränger sig allt mer på. Huruvida tankarna är positiva eller negativa framgår kanske inte av svaren på just denna fråga, men bilden görs tydligare genom att svaren på den andra fråga också finns med. Denna handlar om "man har svårt att sova därför att tankar på jobbet håller en vaken". Också sömnsvårigheterna beroende på arbetet ökar. Uppenbarligen handlar svaren här alltså om en upptagenhet som har en hel del med stress att göra. (Observera samstämmigheten med de ULF-data som redovisades tidigare.)

Figur 12. Svårigheter att koppla tankarna från arbetet/svårigheter att sova beroende på arbetet 1984-2001.

Åter igen anar vi ett visst konjunkturellt förlopp med en tendens till avmattning av den stigande trenden, dels i början av 1990-talet, dels runt år 2000. Kvinnornas utvecklingslinje verkar något förskjuten i förhållande till männens, vilket mycket väl kan avspegla det faktum att sysselsättningen för kvinnornas del mest finns inom den offentliga sektorn, där neddragningarna var något förskjutna i tiden i förhållande till den konjunkturrella nedgången inom den privata sektorn.

Det mest dominerande intrycket är dock den långsiktiga ökningen. Arbetet tycks med tiden ha blivit allt mer mentalt belastande. Till våra tidigare trender tycks vi alltså kunna lägga en som handlar om den faktiska arbetsmiljöns förändring mot mer psykisk belastning. Det bör kanske påpekas att Arbetsmiljöstatistiken innehåller fler uppgifter som antyder liknande mönster, dvs att stressen på de svenska arbetsplatserna ökat under senare år, såväl vad gäller beskrivningar som reaktioner av olika slag. Långt innan Arbetsmiljöstatistiken kom igång tycks också människor som svar på frågor i surveyundersökningar ha talat om en ökad stress i arbetet.

Kanske kan vi t o m tänka oss (även om vi inte har några statistiska belägg för det) att en långsiktig ökning skett under hela 1900-talet, som bl a hänger samman med att man efter hand har försökt göra arbetslivet allt mer effektivt. En del av vårt ökade välbefinnande kan ha skett på bekostnad av en ökad arbetsbelastning under den allt mer begränsade tid vi arbetat.

Under hela århundradet har vi kunnat bokföra fortloppande försök till ökning av produktiviteten genom förändringar i arbetets organisering. Med tiden har också allt fler olika strategier kommit till användning i detta syfte. Taylorismen under det tidiga 1900-talet såg uppstyckandet av arbetet i olika delmoment, kombinerat med tidsstudier, som viktiga redskap för att effektivisera. Senare kom fokus att riktas emot maskinanvändning. Man försökte då på olika sätt optimera utnyttjandet av dyrbar utrustning. Maskiner skulle inte stå stilla utan utnyttjas maxi-malt. Under 1980-talet blev flödestänkandet centralt, dvs det blev centralt att skapa organisationsformer där väntetider och kötider minimerades så långt möjligt. Inget skulle stoppa ett kontinuerligt och snabbt arbetsflöde. Allt eftersom organisationer nu delas upp i

flera separata organisationer och verksamhet av-styckas och läggs ut (genom "outsourcing", "avknoppning" och dylikt), blir möjligheten att ta fram och leverera önskad vara eller tjänst vid rätt tidpunkt en nödvändig förutsättning för att företag skall kunna fortleva (Wikman 2003). Utmärkande tycks nu också vara att den egna kontrollen över arbetstakten minskat. I figur 13 redovisas svaren på en fråga om möjlighet att själv bestämma takten i arbetet. Andelen som säger att de hela tiden själv kan bestämma minskar inom alla sektorer. Mest påtagligt minskar den dock för den kommunala sektorn. Det innebär också att den minskar mer för typiska kvinnliga arbetsplatser än för typiska manliga.

Denna fråga om möjlighet att påverka arbetstakten är en av flera, som i Arbetsmiljöstatistiken kan användas för att beskriva kontrollen över arbetet. Tidi-gare användes tre frågor för att identifiera något vi kallade handlingsutrymme. De rörde möjligheter att påverka arbetstakten, påverka förläggningen av arbets-uppgifterna och att delta i planeringen av arbetet.

Figur 13. Andelen som säger att de hela tiden själva kan bestämma arbetstakten. Procentandelar 1989-2001.

Gör vi åter igen samma typ av gruppering som tidigare och analyserar resultaten efter denna gruppering finner vi att försämringen är störst för just de med lägsta handlingsutrymmet. Det är t ex främst de med lägst handlingsutrymme som får allt svårare att koppla av tankarna från arbetet när de är lediga. Utvecklingen för deras del startar visserligen från en lägre nivå med mindre svårigh-

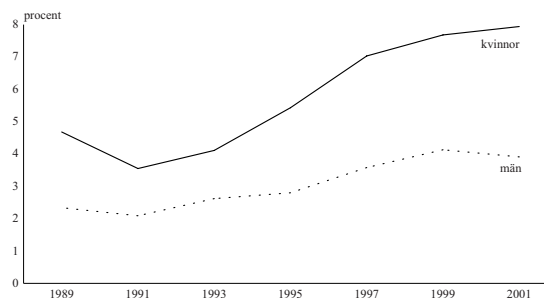
heter, men kurvan är monotont stigande hela tiden och visar inte någon avflackning de senaste åren. Tendensen är svagare för övriga grupper. Endast för de med högsta handlingsutrymmet saknas en tydlig tidstrend. (Dessa tendenser illustreras inte med något diagram.) Det visar sig också vara de som har lägst handlingsutrymme som allt eftersom allt mer misströstar över svårigheter i arbetet (vilket framgår av figur 14). Ökad press i arbetet och bristande handlingsutrymme tycks hänga samman.

Inom konventionell arbetsvetenskaplig teori tänks kombinationen av hög belastning och låg kontroll vara en väsentlig riskfaktor för ohälsa. Karasek, Teorell och många andra har fokuserat på denna kombination när de studerat orsaker bakom hjärtsjuklighet. I figur 15 har vi kombinerat de båda dimensionerna med varandra, dvs handlingsutrymme (mätt som den minst gynnsamma positionen i vårt index) och påfrestande arbetssituation (mätt som svårigheter att åtminstone någon gång i veckan inte kunna koppla tankarna från arbetet när man är ledig).

Vi finner att andelen med sådana ogynnsamma kombinationer ökar högst påtagligt över åren. Ökningen finns såväl för män som för kvinnor, även om den förefaller att vara starkast för kvinnornas del.

Figur 14. Andelen som misströstar som följd av svårigheter i arbetet. Efter handlings-utrymme.

Figur 15. Andel som inte kan koppla tankarna från arbetet när man är ledig och har lågt handlingsutrymme. Procent beräknat på samtliga respektive år 1989-2001.

Ytterligare analyser visar att det också är grupper med lågt handlingsutrymme, som med tiden blir allt mer missnöjda med sina arbeten. Människor med lågt handlingsutrymme har inte samma möjligheter att påverka sin situation som andra och att göra avstämningar mot vad de faktiskt klarar, med andra ord att göra "sina röster hörda". Deras problemsituation tenderar att förvärras allt mer. Kanske återstår för dem många gånger som enda alternativ att söka sig från arbetet, och i vissa fall att sjukskriva sig

Internationella jämförelser

Att jämföra arbetssjukligheten och sjukfrånvaron mellan olika länder är förbundet med stora svårigheter. Inte minst skapar skillnader i regelsystemen problem, men också skillnader i statistikrutiner minskar möjligheterna till jämförelser. Samma typ av företeelse behandlas olika i olika länder. Uppenbarligen är problemen särskilt stora när det gäller fenomen som rapporterade arbetsskador, där rapporteringen är starkt beroende av vilka ersättningsmöjligheter som finns. En av de få företeelser som i detta speciella sammanhang brukar anses möjliga att jämföra är antalet dödsfall som följd av arbetet. Uppgifter av detta slag har faktiskt också sammanställts under mycket lång tid i många länder.

Möjligheter till jämförelse finns också genom den typ av arbetsmarknadsstatistik, som vi i Sverige kallar Arbetskraftsundersökningarna. Likartad statistik insam-

las via surveyfrågor i många av Europas länder och också i vissa länder utanför Europa. Frågorna rör sysselsättning, arbetslöshet, frånvaro från arbetet m m under (som vi sagt) vissa speciellt utvalda mätveckor. Statistiken ger en bild av hur många som arbetar under mätveckorna, liksom hur många som är sjuk-frånvarande och mycket annat.

ESO har tillsammans med RFV sammanställt sådana arbetsmarknadsstatistiska basuppgifter från åtta olika länder i Europa (ESO 2002). Sammanställningen visar på stora skillnader i sjukfrånvaronivå och på skillnader i tids-utvecklingstrend, vilket framgår av figur 16 (som visar sex av de åtta länderna).

Sverige, Norge och Nederländerna har en förhållandevis hög sjukfrånvaro jämfört med övriga länder. Sjukfrånvaron i de tre länderna är också tydligare kopplad till konjunkturen än övriga. Det kan diskuteras hur skillnaderna mellan länderna i Europa skall tolkas. Uppenbarligen varierar sjukförsäkringssystemen högst påtagligt mellan olika länder. Det är rimligt att detta inverkar. Den varierande generositeten i systemen bidrar säkert till en del av skillnaderna.

Vid jämförelser mellan länder måste dock också hänsyn tas till vissa andra skillnader som t ex skillnaderna i arbetskraftens sammansättning. Är t ex arbetskraften genomsnittligt äldre kan det påverka antalet sjukskrivna. (Arbetskraften i Sverige innefattar t ex fler äldre än i flertalet andra länder.) Skillnader i branschstruktur kan också spela en roll, liksom andra strukturella skillnader. Arbetet kan naturligtvis också vara olika organiserat i olika länder, vilket kan skapa skillnader i hälsorisker, som i sin tur genererar olika sjukfrånvarofrekvenser m m.

Samtidigt är det viktigt att inte sätta likhetstecken mellan sjukskrivning och sjuklighet. Med vissa krämpor och besvär kan man beroende på situation t ex arbeta, vara sjukskriven, vara arbetslös m m.

Figur 16. Sjukfrånvaro bland anställda i åldern 20-64 år. 6 länder i EU. ESO och RFV.

I princip kan vi alltså tänka oss att en person med vissa typer av krämpor och besvär kan vara såväl i arbete, som sjukskriven, eller vara arbetslös, förtids-pensionerad, i omskolning osv. Det beror på vilka alternativa möjligheter som erbjuds. Sannolikt varierar förhållandena mycket mellan olika länder. Jämförs bara en kategori för sig (t ex sjukskrivning), utan att hänsyn också tas till andra kategorier, kan felaktiga slutsatser lätt dras.

Det innebär alltså att det är mindre rimligt att beskriva individer i endast två renodlade kategorier, dvs som antingen sjukskrivna eller inte sjukskrivna.

Vad som är ganska utmärkande för den svenska arbetskraften idag (och som var det i än högre grad tidigare) är den förhållandevis höga förvärvsfrekvensen. Ovanligt många människor har arbete i Sverige. Enligt internationell statistik låg vi för tio år sedan (före den sista lågkonjunkturen) i stort sett i topp bland världens länder. I dag är vi inte lika avvikande, men vi har ändå fortfarande en förhållandevis hög andel människor i arbete. Skillnaderna förklaras främst av att kvinnor arbetar i högre grad i Sverige jämfört med i de flesta andra länder, liksom att vi i Sverige har förhållandevis många äldre i arbetskraften.

Samtidigt är det uppenbarligen så att många i Sverige som räknas som sysselsatta också är sjukskrivna vissa tider, liksom att många är lediga för vård av barn. En stor andel av de kvinnor som arbetar, arbetar deltid osv. Att sysselsättnings-graden är hög behöver inte innebära att den totala arbetsinsatsen är hög räknat i

antalet arbetade timmar.

Med hjälp av arbetskraftsundersökningarna kan antalet arbetade timmar också beräknas för hela arbetskraften sammantagen, land för land. Det visar sig att den totala arbetsinsatsen inte är uppseendeväckande hög i Sverige. Den ligger på en rätt normal europeisk nivå. Slutsatsen blir alltså den att arbetsinsatsen fördelas annorlunda i Sverige än i många andra länder. Förhållandevis många deltar visserligen i arbetslivet, men den faktiska arbetsinsatsen är mer fördelad efter om man har barn, om man är handikappad och har besvär osv. Arbetsinsatsen är mer styrd av olika sociala och personliga förhållanden.

Rimligt är alltså att se på fenomenet på ett mångdimensionellt sätt, att tänka sig, att det finns en hel serie med faktorer som skapar begränsningar för den enskilde i arbetet, begränsningar som kan hanteras på olika sätt från land till land. Arbetsinsatsen kan fördelas på ett mer eller mindre ändamålsenligt sätt. I ena extremen kan vissa vara uteslutna från arbetsmarknaden, i den andra kan de ingå till avgränsade delar. Det är möjligt att vi i Sverige har en förhållandevis avancerad fördelning av arbetsinsatsen jämfört med i många andra länder. Vårt utbyggda välfärdssystem kan vara en förklaring till detta.

1990-talet ett omskakande decennium för arbetslivets organisering

1990-talet innebar en dramatisk situation för svenskt arbetsliv i och med den djupa lågkonjunkturen i början av decenniet, då arbetslösheten växte till nivåer som vi inte haft sedan 1930-talet. Bland annat som följd av den djupa lågkonjunkturen skapades också stora statsfinansiella svårigheter, vilka allvarligt påverkade all offentlig verksamhet, såväl statlig som den inom kommuner och landsting.

Samtidigt menar många att vi nu, även internationellt och långsiktigt, befinner oss i en period med särskilt dramatiska förändringar i hur företagande och arbetsliv organiseras. Magnusson (2000) tänker sig t ex att vi befinner oss mitt uppe i en "tredje industriell revolution". Piore och Sabel (1984) talar om en "andra industriell delning". Coriat (1995) talar om en långsiktig

utveckling från "fordism" till "postfordism". Castells (1999) talar om en inträdande "informationsålder" med många nya förtecken osv.

Ofta är perspektivet i skildringarna av utvecklingen att de nationella gränserna luckras upp och spelar en allt mer underordnad roll med stora konsekvenser för företaget. Kapital och idéer flödar allt mer oberoende av nationella barriärer.

Förändringarna tänks i grunden förändra företagens situation. Många konkurrenser kommer närmare samtidigt som konkurrensen ökar. Företagen kan i den nya situationen försöka begränsa sina kostnader. De kan då slimma sina organisationer. Med en populär engelsk term talar man om "downsizing". Inte sällan gör företagen sig samtidigt mer beroende av tillfälliga resursförstärkningar i form av temporär arbetskraft, övertid, personaluthyrningsföretag, konsulter m m.

En variant på neddragningstemat är att man fokuserar på de delar av verksamheten där man tror sig vara mest konkurrenskraftig. Man koncentrerar sig på vissa kärnområden och drar ned på verksamheten inom andra områden, vilka i stället köps in från annat håll, kanske långt ifrån (outsourcing). Kostnadsminskningar och intäktsökningar kan också skapas genom ett samarbete av annat slag som sträcker sig bortom traditionella kund/leverantörsrelationer. Därutöver går det att tänka sig åtskilliga andra strategier som företagen antas kunna välja i denna nya turbulenta och allt mer internationaliserade värld. Relativt genomgående för förändringarna tycks vara att företagen förhåller sig mer flexibelt till sina egna gränser, samtidigt som gränserna blir mer diffusa och mer varierande. Bindningarna till det etablerade blir svagare än tidigare. Detta manifesteras i drastiska omstruktureringar då verksamheter delas upp eller slås samman på nya sätt.

Det brukar hävdas att internationaliseringen också gjort det svårare för enskilda länder att driva en nationell politik som avviker allt för mycket från andra länders. Regeringar och andra offentliga organ tycks allt mer bedömas, menar man, efter vilka konsekvenser som deras åtaganden får för landets konkurrenskraft. I många länder har samtidigt ett stort och ofta växande budgetunderskott skapat ett förändringstryck som lett

till omprövningar av offentliga åtaganden. Man har frågat sig om offentlig verksamhet behöver bedrivas så som den tidigare har gjorts, om det finns alternativa möjligheter att uppnå önskade mål, om det över huvud taget är nödvändigt med offentliga åtaganden i alla förekommande fall m m.

I vilken utsträckning, och hur, dessa föreställningar om förändringar inom privat och offentlig verksamhet motsvaras av betydande faktiska förändringar är föremål för mycken debatt. Ofta baserar sig slutsatser på mindre antal ofta mer eller mindre spektakulära exempel. Breda statistiska överblickar är ovanliga.

Takten i förändringen har likaså gjorts till föremål för diskussion. Har förändringstakten ökat mycket jämfört med tidigare eller ser vi just bara effekterna av en kontinuerlig utvecklingsprocess som pågått sedan mycket länge?

På Arbetslivsinstitutet har vi under några år försökt utveckla statistikindikatorer inom området och initierat representativa statistiska undersökningar, vilka varit tänkta att ge en mer exakt bild av hur stora förändringarna varit och med vilken takt de sker.

I en studie som vi nyligen gjort framkom att de företag, som under 1998-2000 "outsourcat" någon verksamhet, utgjorde tre procent av alla företag med 20 anställda eller fler (Wikman 2003). Det som då beskrevs berörde 26 000 personer. Cirka tre procent begränsade under samma period sin verksamhet genom neddragningar i egna affärsområden, vilket berörde 17 000 personer. 1,5 procent knoppade av verksamhet till separata företag (då 21 000 berördes). Cirka tio procent av företagen expanderade genom förvärv av verksamhet och personal från andra företag (då 63 000 berördes). För 8,5 procent skedde en utökning inom nya verksamhetsområden (då 33 000 berördes).

Treårsperioden tycks ha föregåtts av treårsperioder med motsvarande eller större förändringar. Den sk Flex 2-studien som gjordes av NUTEK och Arbetslivsinstitutet m fl täckte perioden 1995-1997. I denna studie antydde ungefär samma mönster, även om datauppgifterna där inte var lika detaljerade (Wikman 2001). Även registerdata från SCB från det som kallas FAD (Företagens och arbetsställdas demografi) antyder

ungefär samma mönster också längre tillbaka i tiden. Tagna tillsammans tycks alltså olika statistikuppgifter ge en bild av successiva förändringar som slår igenom i allt större delar av företagsvärlden och får konsekvenser för allt större andelar bland de anställda. Utvecklingen är ganska långsam, men tycks nu ha nått en betydande omfattning.

Även kommuner och landsting har i Sverige genomgått dramatiska förändringar under 1990-talet. Omfattande nedskärningar har skett, liksom utläggning av verksamhet på entreprenad. Samtidigt har framförallt kommunerna fått ökade krav inom bland annat äldreomsorg och barnomsorg. Utvecklingen av den kommunala demokratin genom olika former av kommunaldelsnämnder och förändrade styrformer har också skapat ett stort behov av förändringar och omorganiseringar. I en nyligen publicerad studie av 40 svenska kommuner visade det sig också att de anställdas oro för omorganisering samvarierat starkt med andelen långtidssjuka bland de anställda (Szucks m fl 2003).

Det ligger nu också nära till hands att tänka sig, att förändringar av detta slag sker i flera steg. Processen kan gå, kan man tänka sig, ifrån enkla stödtjänster som först läggs ut vid verksamhetsutläggningar, följt av allt mer produktionsnära aktiviteter, för att så småningom beröra verksamheter som ligger nära företagets kärna. Föreställer man sig sådana stegvisa processer, tycks vi idag ha kommit ett gott stycke på väg. Flertalet utläggningar, som registreras i Arbetslivsinstitutets senaste studie rör inte sådant som tillhör de som är enklast att lägga ut, dvs de rena stödtjänsterna. Mycket rör produktionsverksamhet. Det skapas alltså med tiden en mer komplex produktionsverksamhet mellan företag, där man köper och säljer av varandra. Också på detta vis skapas en bild av en rörelse mot rätt substantiella förändringar.

Vad är då nytt i det nya och vad innebär det för människorna? "Downsizing" och "outsourcing", dvs att dra ned på personal respektive att koncentrera sig på organisationens kärnverksamhet har också förekommit tidigare i historien. Tider av downsizing har också följts av expansion och tider av outsourcing har följts av tider av diversifiering. Viktigt att observera är kanske att dessa organisatoriska beteenden nu tycks ske mer eller

mindre överallt. Varje enskild organisation motiverar visserligen de egna åtgärderna med hänvisning till egna analyser och behov, men förekomsten av samtidighet antyder att organisationsförändringar har ett inslag av generell trend och kanske mode.

Det tycks nu också på många håll uppträda mer av slimmade organisationer, med mycket mer begränsad bemanning och som följd därav ökad belastning för de kvarvarande. Downsizing var till att börja med ett typiskt amerikanskt begrepp som dök upp när företagen under 1980-talet startade med kraftiga personalnedskärningar även på högst välmående företag. Av de 1 000 största amerikanska börsbolagen (som redovisats i tidningen Fortune) hade under en period 85 procent uppsägnings- och omstruktureringssprogram. Dessa resulterade mellan åren 1987 och 1995 i fem miljoner försvunna arbetstillfällen (Lennerlöf 2000). I Sverige har SCB försökt uppskatta förekomsten av liknande typ av neddragningar genom att med hjälp av register ta hänsyn till att vissa förändringar enbart varit konsekvensen av omfördelningar av personal genom uppsplittring av företag, avknoppningar och dylikt utan att arbetsbördan rimligen ökat. 1995 fanns 60 000 arbetsställen med minst tio anställda. 14 000 av dessa minskade arbetsstyrkan med minst tio procent genuint (alltså efter att hänsyn tagits till omstruktureringar). 1996 var det 16 000 arbetsställen som minskade arbetsstyrkan på samma sätt genuint (Tegsjö m fl 2000).

Nedskärningar av detta slag kan också leda till att verksamheter blir mer beroende av tillfälliga resurspersoner och personer med lösa knytningar. Fokus måste alltså också riktas emot dessa tillfälligt anställda. Vissa typer av tillfälliga anställningar, såsom behovsanställningar och projektanställningar, har ökat högst substantiellt under 1990-talet såväl i Sverige liksom i många andra länder (Wikman 2001). Förhållandena för dem tycks dessutom vara sämre än för fast anställda (Quinlan m fl 2001, Aronsson & Gustavsson 2002).

Tendenser och tolkningar

Frågorna om hur arbetet påverkar människors hälsa, sjuklighet och sjukfrånvaro är komplexa och det kan vara svårt att entydigt fastställa hur det senaste decen-

niets utveckling ska tolkas. Vi vill i första hand argumentera för tre rimliga tolkningar.

1) Ökningen av sjukfrånvaron kan relativt entydigt kopplas samman med för-sämrade psykosociala arbetsmiljövillkor. Framförallt gäller det ökade krav i arbetet och avsaknaden av en motsvarande kompensation i form av ökade fri-hetsgrader. Denna tendens går att belägga på såväl individ- som gruppnivå och den är tidsmässigt väl definierad. Det faktum att sjukfrånvaroökningen varit särskilt stor bland anställda inom kommuner och landsting är tydligt relaterat till att de anställda i dessa sektorer fått särskilt framträdande svårigheter. För att påverka denna utveckling förutsätts att arbetsmiljön förbättras framförallt i fråga om psykosociala villkor. Ett problem inom detta område är de stora skillnaderna som tycks vara för handen mellan olika verksamheter. En del företag och organisationer gör sannolikt redan idag stora ansträngningar inom arbetsmiljöområdet för att underlätta för de anställda. Insatser och åtgärder måste kunna ta hänsyn till denna variation.

2) Utvecklingen vad gäller sjukdomar och besvär tycks mer oklar. Snarare än att det framträder stora skillnader över tid tycks tendensen främst vara den att människor med besvär får allt svårare att hålla sig kvar i arbetslivet. Kraven på "friskhet" i arbetslivet tycks öka. Allt fler människor med fysiska och andra problem är sjukskrivna idag. Detta förhållande är delvis kopplat till konjunkturen, bl a på det sättet att när tempot i arbetslivet är högre vid en högkonjunktur ökar andelen sjukskrivna, men det finns också en tendens till långsiktig ökning av andelen personer med besvär som sorteras ut ur arbetslivet. Arbetslivets betydelse för ohälsa och sjukskrivningar är alltså inte bara en fråga om risker i arbetsmiljön utan också en fråga om i vilken grad människor med besvär eller handikapp kan delta. Mycket talar för att det också finns en tendens till ökade svårigheter för den enskilde att "göra sin röst hörd" och påverka sin situation, så att en avstämning kan ske efter hans eller hennes arbetsförmåga. Alternativet att söka dra sig ur besvärliga situationer kommer av den orsaken att ligga närmare till hands.

3) En tredje tolkning rör konsekvenserna av nya organi-

satoriska modeller och ambitioner. Relationerna mellan anställda och företag förefaller under senare år att ha förändrats som följd av ökad individualisering och genom att många tidigare byråkratiska relationer ersatts med marknadsmässiga. Det senare har skett bl a genom avknoppningar, outsourcing och utläggning av verksamhet på entreprenad såväl inom det privata som inom offentligheten. Med nya för-utsättningar skapas nya villkor och ökad utsatthet för många. 1990-talet tycks ha inneburit en intensifiering av många olika organisatoriska förändringar genom den djupa lågkonjunkturen och också som följd av ökat tryck mot anpassning till olika internationella trender. Internationellt tycks tekniska, politiska och ekonomiska förändringar nu ha skapat förutsättningar som sätter nya gränser för företagen, dvs gränser för var den ena verksamheten slutar och den andra tar vid samt för relationerna mellan dem, liksom för hur stora företag kan vara.

Ronald Coase förde på 1930-talet ett resonemang kring varför vi har företag över huvud taget (Coase 1992). Han frågade sig varför marknaden inte själv klarar av den planering och samordning som företagen i praktiken tar hand om. Hans svar var att det också finns kostnader med att skapa väl-fungerade marknadsrelationer. De leder till att vissa byråkratier (t ex företag) bildas. Dessa kostnader ("transaktionskostnader") är dock inte statiska, utan förändras med tiden som följd av att samhällen utvecklas och förändras och genom att nya tekniska landvinningar görs. Företagens gränser förskjuts som konsekvens utåt eller inåt och omfattar allt större eller mindre kluster av aktiviteter. Minskade transaktionskostnader tycks nu sätta snävare gränser för företagen och skapa marknadsmässiga relationer, där tidigare byråkratiska relationer fanns.

Samtidigt, och delvis som del av samma trend, finns drivkrafter, som leder till att både privata och offentliga verksamheter rationaliseras och effektiviseras. Det uppstår magra organisationer med mer begränsat reservutrymme och i vissa situationer kraftig underbemanning. Verksamheterna blir då också mer beroende av tillfälliga resurspersoner innefattande olika lösa knytningar.

Speciellt inom delar av den offentliga sektorn har rationaliseringar skett parallellt med omfattande omor-

ganiseringar och förändrade arbetsformer. Det har bl a inneburit färre chefsnivåer, nya styrformer och ökat utrymme för externa krav. Nya styrformer inom offentlig verksamhet har också importerats från den privata tillverkningssektorn och har i en del fall varit svåra att anpassa till de speciella förutsättningar som råder för offentlig verksamhet. Det speciella kan bl a handla om att tidigare starka professioner förlorat en del av sin professionella ställning (t ex när det gäller vissa yrken som vänder sig mot patienter, klienter eller elever). En del av denna utveckling handlar om anpassning och kan kräva en del tid för att finna sina former. Vissa problem kan alltså vara övergående. Kanske märks redan tendenser till att en del styrformer utvecklas så att de bättre passar de speciella förutsättningarna inom sektorn.

Referenser

- Aronsson G & Gustafsson K (2002) Work environment and health in different types of temporary jobs. *European journal of work and organizational psychology* 11:1.
- Askildsen JE, Bratberg E & Nilsen OA (2002) Unemployment, Labour Force Composition and Sickness Absence: A Panel Study. IZA discussion Paper No 466. The Institute for Study of Labour, Bonn.
- Björkman T & Lundqvist K (1981) Från MAX till PIA: reformstrategier inom arbets-miljöområdet. Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, Lund.
- Bolinder E, Magnusson E, Nilsson C & Rehn M (1981) Vad händer med arbetsmiljön – rapport om LO-medlemmarnas och skyddsombudens erfarenheter. Tidens förlag, Stockholm.
- Castells M (1999) Informationsåldern – ekonomi, samhälle och kultur. Daidalos, Göteborg.
- Coase R (1992) Företaget, marknaden och lagarna. Ratio, Stockholm.
- Coriat B (1995) "Organisational Routines and Competitiveness in the Auto Industry: The Case of Peugeot SA" i Andreasen L E, Coriat B, Den Hertog F & Kaplinsky R (red) Europe's next step: organisational innovation, competition and employment. Portland: Cass.
- Dyrstad JM & Ose SO (2001) Non Linear Unemployment Effects in Sickness Absence: Discipline or Composition Effects, mimeo. Department of Economics. Norwegian University of Science and Technology, Trondheim.
- Eklund I, Englund A & Wikman A (2000) Arbetsförhållanden i Sverige och Europa. Ingår i: Marklund S (red) Arbetsliv och hälsa 2000. Arbetslivsinstitutet, Stockholm.
- ESO (2002) Den svenska sjukan – sjukfrånvaron i åtta länder. Rapport till expert-gruppen för studier i offentlig ekonomi. DS 2002:49. Finansdepartementet, Stockholm.
- Hemmingsson T (red) (2001) Hälsa och hållbart arbetsliv i Stockholms län. Yrkes-medicinska enheten, Stockholms läns landsting.
- Hirschman AO (1970) Exit, voice, and loyalty: responses to decline in firms, organizations, and states. Mass. Harvard University Press, Cambridge.
- Lennerlöf L (2000) Avveckla eller utveckla? En antologi om verksamhetskonsekvenser i magra organisationer. Rådet för arbetslivsforskning, Stockholm.
- Luchak AA (2003) What Kind of Voice Do Loyal Employees Use? *British Journal of Industrial Relations*, Volume 41, Number 1, (March 01).
- Magnusson L (2000) Den tredje industriella revolutionen – och den svenska arbets-marknaden. Prisma, Stockholm.
- Piore M & Sabel C (1984) The Second Industrial Divide. Basic Books, New York.
- Quinlan M, Mayhew C & Bohle P (2001) "The Global Expansion of Precarious Employment, Work Disorganisation and Occupational Health: A Review of Recent Research" *International Journal of Health Services* 31:2.
- SOS (2002a) Arbetssskador 2001. Statistiska meddelanden. AM 69 SM0201. Arbets-miljöverket, Statistiska centralbyrån, Stockholm.
- SOS (2002b) Arbetsorsakade besvär 2001. Statistiska meddelanden. AM 43 SM0101. Arbetsmiljöverket, Statistiska centralbyrån, Stockholm.
- SOS (2002c) Arbetsmiljön 2001. Statistiska meddelanden. AM 68 SM0201. Arbets-miljöverket, Statistiska centralbyrån, Stockholm.

- Szücs S, Hemström Ö & Marklund S (2003) Organisatoriska faktorerers betydelse för långa sjukskrivningar i kommuner. Arbete och Hälsa 2003:6, Arbetslivsinstitutet, Stockholm.
- Tegsjö B, Hedin G & Eklund I (2000) Kartläggning av magra organisationer. Rådet för arbetslivs forskning, Stockholm.
- Wikman A (1991) Att utveckla sociala indikatorer: en surveyansats belyst med exemplet arbetsmiljö. Urval nr 21. Statistiska centralbyrån, Stockholm.
- Wikman A (2001) Internationalisering, flexibilitet och förändrade företagsformer. En statistisk analys av arbetsställdas utveckling under 90-talet. Arbetsliv i omvandling 2001:8. Stockholm, Arbetslivsinstitutet.
- Wikman A (2002) Temporära kontrakt och inlåsnings effekter. Arbetsliv i omvandling 2002:4. Arbetslivsinstitutet. Stockholm.
- Wikman A (2003) Indikatorer på företagens omstruktureringar – ett förslag till utbyggd omvärldsbekvakning. Arbetsliv i omvandling 2003:3. Arbetslivsinstitutet, Stockholm.

För att uppmärksamma angelägna områden vid utlysningen 2004 av Equalprogrammet har Svenska ESF-rådet publicerat några häften. De är:

Ett långt och växlande arbetsliv – Möjlighet för alla. Arbetslivsjournalisten Eva Ekelöf samtalar med Per-Svante Landelius i utredningen Senior 2005 och forskaren Margareta Torgén. Ett avsnitt ur SOU 2003:91 återges.

En utsortering pågår i det svenska arbetslivet. Arbetslivsjournalisten Ulla Lundström samtalar med professor Staffan Marklund och intervjuar forskarna Bo Hagström och Paulina de los Reyes. Ett avsnitt ur von Otter C (2003) Ute och inne i svenskt arbetsliv återges.

Unga utanför – vilka, varför, vad göra? Arbetslivsjournalisten Mats Utbult samtalar med forskarna Ulla Arnell Gustafsson och Åsa Murray. Ett avsnitt ur von Otter C (2003) Ute och inne i svenskt arbetsliv återges.

Ytterligare ett häfte, om asylsökande i Sverige, är planerat under våren 2004.

Equal

Svenska ESF-Rådet

Svenska ESF-rådet
Box 47 151, 100 75 Stockholm
Telefon 08 –579 171 00
equal@esf.se
www.esf.se